

Skriftspråket – den første medierevolusjonen

Ingen vet altså *når* menneskene først begynte å snakke, eller *hvor* det skjedde. Ja, vi vet ikke engang om alle språk i verden har ett felles opphav, eller om forskjellige språk har oppstått uavhengig av hverandre, på ulike steder, til forskjellige tider.

Heller ikke de språk som i dag snakkes av mennesker i samfunn uten vår teknologi – såkalte naturfolk – er særlig annerledes enn «kulturspråk». Menneskene i slike samfunn snakker like presist og nyansert som oss om det de er opptatt av i sitt miljø. Ikke noe kjent språk verken i fortid eller nåtid er «primitivt», slik at det ikke kan uttrykke alt menneskene i det samfunnet har behov for å snakke om. Vi vet mye mer om når og hvordan *skriftspråket* oppstod. Det er nemlig langt nyere – bare noen få tusen år gammelt. Språket vi møter i de eldste skriftlige kildene, er minst like innviklet som et hvilket som helst nåtidsspråk.

Det mest primitive stadium av skrift ligner ganske mye på våre dagers rebuser, der en bruker tegninger i stedet for bokstaver. Hieroglyfene, som oppstod i Egypt for rundt 5000 år siden, var opprinnelig en slik *bildeskrift*: Hver hieroglyf gjengav et helt ord – ikke en enkelt lyd. Den kinesiske skriften bygger fremdeles i hovedsak på dette prinsippet. Ulempen med bildeskriften er selvfølgelig den uhorvelige mengden med tegn som må til for å dekke alle orda – på kinesisk finnes det for eksempel mangfoldige tusen.

Det var derfor en epokegjørende oppfinnelse da mennesket første gang fant på å lage ett spesielt tegn for hver enkelt *lyd*. Dette var grunnlaget for det vi i dag kaller *bokstavskrift*. Mennesket greide altså å uttrykke *i skrift* det som var det geniale prinsippet i talespråket: Meningsløse lyder ble formidlet ved hjelp av meningsløse bokstaver, som igjen ble satt sammen til meningsfulle ord.

Dette virker kanskje som en banal oppdagelse i og med at det samme prinsippet alltid hadde eksistert i talespråket. For oss som er flasket opp med bokstavskriften, virker den så selvsagt at vi vanskelig kan forestille oss noen annen skrivemåte. Det var grekerne som for rundt 2500 år siden skapte det første alfabetet der *alle* lydene i språket fikk hvert sitt tegn. Det greske alfabetet ble i sin tur overtatt av romerne, som omformet det i samsvar med sitt latinske språk. Det latinske alfabetet bruker vi den dag i dag i vår del av verden.

Det geniale med bokstavskriften i forhold til bildeskrift er naturligvis at mengden av tegn kan reduseres til et minimum – på norsk klarer vi oss med bare 29 bokstaver – og vi kunne godt unnvært både *c, q, x, w* og *z* også. Denne uovertrufne enkelheten er også grunnen til at bokstavskriften har gått sin seiersgang over praktisk talt hele verden.

Bildeskrift

Bokstavskrift

Alfabet

Lag en rebus: Arbeid i grupper på to, og nummerer gruppene. Skriv en beskjed øverst på et ark. Nederst på samme ark uttrykker dere beskjeden med bildeskrift. Merk denne delen av arket med gruppenummer, og riv den av. Bland bildeversjonene sammen. Deretter trekker hver gruppe et ark og prøver å løse bildeskriftkoden. Skriv løsningen med bokstaver, og spør «fattergruppa» om svaret er korrekt.

Oppgave 20

Er det tvil om enkelte av tolkningene? Skriv disse eksemplene opp på tavla, og diskuter dem. Kan bildeskrift uttrykke noe som går tapt ved bokstavformidling? Kjenner du til situasjoner hvor bildeforidling foretrekkes framfor skrift?

Går vi langt nok tilbake i historia, blir spora etter mennesker få. Der kunnskapen om faktiske forhold slutter, tar fantasien over. Tenk deg at den teksten du nå skriver, skal bli ett av svært få budskap et menneske langt fram i tida mottar fra vår kultur. Skriv teksten. Les hverandres tekster i grupper, og diskuter dem.

Oppgave 21

Vårt indoeuropeiske opphav

Vi vet altså ikke om alle språk har ett felles opphav. Derimot vet vi at mange språk som er svært forskjellige i dag, har lignet hverandre mer før. Et nærliggende eksempel er norsk og islandsk, som er nokså ulike. For ca. tusen år siden var norsk og islandsk ett og samme språk – islendingene er norske utvandrere fra 800–900-tallet. Det språket de snakket i Norge og på Island den gangen, kaller vi *norrønt*. Dette språket vet vi også godt hvordan var, for det er bevart en mengde litteratur på det. Norrønt er altså det felles *norsk-islandske* «urspråket».

Norrønt

At dansk og svensk også ligner på norsk, er åpenbart for alle. Likevel er det lenger siden disse tre språk utgjorde ett enhetlig språk; vi må helt tilbake til tida før år 500 – til det *urnordiske* språket, som vi bare kjenner gjennom *runeinnskriftene*.

Urnordisk

Språk som engelsk og tysk ligner også en god del på norsk. Det er heller ikke tilfeldig. Hvis vi går *enda* noen hundreår lenger bakover i tida, finner vi den felles stammora til alle disse språk, *urgermansk*. Dette språket har vi ikke bevart noe som helst av, for på den tida var det ennå ingen som kunne skrive i vår del av verden. Språkforskerne har likevel klart å finne ut ganske mye om hvordan også dette språket må ha vært.

Urgermansk

Men språkvitenskapen har greid å trenge enda lenger bakover i den dunkle fortida. De fleste språk i Europa og Asia ligner hverandre nemlig på en måte som ikke kan være tilfeldig. Likhetene blir også større og større jo lenger en går bakover i tid, akkurat som tilfellet er med norsk og islandsk. En mener derfor at alle disse språk i siste omgang har gått ut fra ett felles urspråk.

Det som gav støtet til denne teorien, var studiet av det gamle hellige språket i India, *sanskrit*, som ble snakket for ca. 3000 år siden. Dette språket ligner forbløffende på de eldste kjente europeiske språk, gresk og latin, slik du ser av skjemaet på neste side.

Sanskrit

sanskrit	gresk	latin	norsk
dva	duo	duo	to
trayas	treis	tres	tre
ṣaṣ	heks	sex	seks
sapta	hepta	septem	sju
aṣṭau	okto	octo	åtte
daṣa	deka	decem	ti

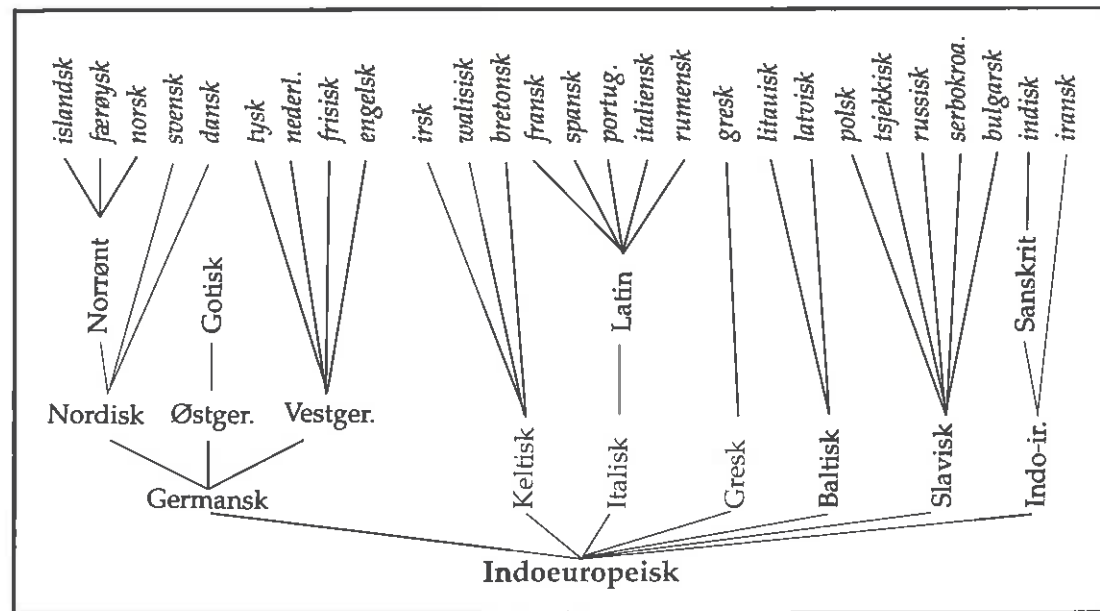
Indoeuropeisk

Det er lett å se at orda i de tre gamle språka ligner hverandre. De norske orda ligner også, selv om likheten ikke er fullt så slående. Men alle språka har den samme opprinnelsen: De har utviklet seg fra ett felles urspråk, som vi kaller *indoeuropeisk* (India + Europa). Dette språket har vi aldri sett i bruk, fordi menneskene som snakket det, ikke hadde noe skriftspråk. Likevel har språkforskerne funnet ut en god del om hvordan det ukjente urspråket må ha vært. Hvordan har de greid det?

Rekonstruksjon

Se på tallorda for 2 og 10. I alle de tre gamle språka begynner orda med *d*, mens norsk har *t*. Språkforskerne regner da med at urspråket her hadde *d*, og at den norske *t*-lyden er utviklet seinere. Ved å sammenligne resten av lydene på tilsvarende måte har språkforskerne kommet fram til at indoeuropeerne en gang i tida sa **dwo* og **dekm* for 2 og 10. En stjerne foran et slikt ord betyr at ingen noensinne har sett ordet i skrift, men språkforskerne antar at det må ha vært slik. Vi sier da at urformen er *rekonstruert*.

Norsk er et lite skudd på den indoeuropeiske stammen, eller en fjern slektning av den indoeuropeiske «stammora». De fleste andre språk i Europa og i deler av Asia hører også til den indoeuropeiske språkfamilien:

Indoeuropeisk er langt fra den eneste språkfamilien i verden, men den er den langt største dersom vi tenker på antall mennesker som snakker et eller annet språk innenfor «familien». Kinesisk – som ikke er indoeuropeisk – er imidlertid det *enkeltspråk* i verden som snakkes av flest mennesker som morsmål. Riktignok kan det være tvilsomt å kalle kinesisk ett språk, for de mest ulike «dialektene» er like forskjellige som for eksempel norsk og tysk.

Hvis vi regner med alle dem som i dag lærer et språk som fremmedspråk, blir derimot engelsk uten tvil verdens mest utbredte språk. Men før engelskmennene etablerte seg som kolonimakt over store deler av verden, var engelsk et ubetydelig germansk språk, som ble snakket i den sørlige delen av ei mellomstor øy i Europa. Over store deler av de britiske øyene rådde den gangen *keltisk* språk.

Også andre europeiske språk er i dag spredt over store deler av verden på grunn av kolonialisme i tidligere hundreår: Latinske datterspråk som fransk, portugisisk og spansk brukes alle langt utenfor Europas grenser.

Indoeuropeiske språk har altså fortrenget mange andre språk i seinere hundreår. Hvor de eldste indoeuropeerne opprinnelig holdt til, vet vi ikke sikkert, men ut fra ord som har overlevd i datterspråka, kan vi gjøre oss visse tanker om det. For eksempel finner vi ordet for *snø* i svært mange indoeuropeiske språk, og en regner derfor med at dette ordet har eksistert i urspråket. «Urhjemmet» må derfor ha vært så langt nord at det fantes *snø* der. På den andre sida kan det ikke ha vært altfor langt mot nord heller, for blant fellesorda finner vi også navnet på et varmekjært treslag som *bøk*.

Balkan-området har vært nevnt som et sted som kunne passe bra som indoeuropeernes felles utgangspunkt: Her finnes både *snø* og *bøk*, og dessuten fantes det her mange ulike indoeuropeiske språk allerede for mange tusen år siden. De opprinnelige indoeuropeerne ser ut til å ha kjent ett metall, nemlig bronse, så vi kan regne med at de har levd på bronsealdernivå. Dette passer også bra med den språklige datering av urspråket, som vanligvis settes til mellom 3000 og 4000 år f.Kr.

Fra Balkanhalvøya har indoeuropeerne vandret vestover helt til Atlanterhavet og østover så langt som til India. Disse utvandringene har sikkert ikke skjedd samtidig, men med mange hundreårs, ja, kanskje tusenårs mellomrom. Og imens har språka forandret seg radikalt, både hos dem som drog ut og dem som ble tilbake – og ofte har utviklingene gått i vidt forskjellige retninger. Dermed er forskjellene mellom de mest ulike datterspråka for lengst blitt så store at det bare er ekspertene som kan finne ut av likhetene. Men de er der. . .

De vanligste orda i språket har vi *arvet* fra våre indoeuropeiske forfedre – slik som tallorda vi så på. Men det er slett ikke alltid at likhetspunkter mellom to språk skyldes arv.

Vi bruker ord som *duo* og *duett* med *d* på norsk også, men dette er ikke ord som vi har arvet – disse orda er *lånt* fra latin. Slike lån kan skje mellom hvilke språk som helst – forutsetningen er bare at det er kontakt mellom menneskene som bruker språka.

«Retningen» på låna bestemmes langt på vei av hvilket språk som har mest prestisje. Alle de latinske lånorda i ulike europeiske språk skyldes at latin var de lærdes språk i nærmere to tusen år. Det gav latinen en enorm prestisje. Alle de engelske lånorda som strømmer inn over oss i dag, vitner på tilsvarende måte om vår svakhet for det som kommer fra England og Amerika.

Men det er ikke bare «innenfor familien» vi låner ord – lånord kjenner ingen grenser, verken når det gjelder nasjoner eller språkfamilier. Ord som *alkohol*, *kaffe* og *hasj* kommer fra arabisk, *halleluja* og *kibbutz* fra hebraisk, *potet* og *kokain* fra indianske språk, *banan* fra vestafrikansk, *judo* og *karate* fra japansk, *bumerang* fra australsk, *tabu* fra polynesisk, *anorakk* og *iglo* fra eskimoisk, *sauna* fra finsk. Som vi ser, en pen bukett med både velsignelser og forbannelser. . .

Grunnen til at nettopp disse orda er lånt fra ikke-indoeuropeiske språk, er at orda står for ting og fenomener som opprinnelig var ukjente for folk med indo-europeisk morsmål. De fleste indoeuropeiske språk har overtatt det fremmede ordet sammen med den nye varen, tingen eller begrepet.

Oppgave 22 Finn ut hva disse orda betyr, og finn ut ved hjelp av tallorda i skjemaet på side 26 hvilke språk vi har lånt tallet i dem fra: *dekar*, *desimeter*, *septim*.

Kan du ut fra månedsnavna *september*, *oktober*, *november*, *desember* tenke deg hvilken måned som må ha vært den første måneden den gangen disse månedene fikk sine navn?

Et blikk ut i den store verden

Språkfamilier

Det finnes mange andre språkfamilier enn den indoeuropeiske. Nøyaktig *hvor* mange vet vi ikke, men det er ikke usannsynlig at det kan være et sted mellom 30 og 50 forskjellige språkfamilier i verden. De fleste språkfamiliene finner vi utenfor Europa.

Av språkfamilier som finnes spredt innimellom folk som snakker indoeuropeisk, kan vi nevne den *uralske*, med blant annet språk som samisk, finsk og ungarsk. Grønlandsk hører til den *eskimoisk-aleutiske* språkfamilien. Vi har også et språk i Europa som ingen hittil har klart å sette i forbindelse med noe annet levende språk, *baskisk*. En har gjettet på at baskerne kan være språklige etterkommere av folk som har levd i Europa før indoeuropeerne kom.

Språk

Hvis vi spør hvor mange ulike *språk* som finnes i verden, er det snakk om langt høyere tall – det kan dreie seg om godt og vel fem tusen. Det landet som kanskje har «verdensrekord» når det gjelder antall språk i forhold til folketallet, er Papua-Ny Guinea: Befolkningen på ca. tre millioner snakker over 700 forskjellige språk. Mange av dem er like forskjellige som norsk og arabisk – språkforskjeller som dem vi har mellom de skandinaviske språka, ville knapt nok bli registrert som dialektforskjeller en gang. Til sammenligning finnes det bare 83 språk i hele Europa – og mange av dem ligner dessuten sterkt på hverandre.

De fleste har et felles indoeuropeisk opphav og har i tillegg lånt mye fra hverandre på grunn av langvarig kontakt på tvers av språkgrensene.

Europa havner derfor på en suveren jumboplass mellom verdensdelene når det gjelder antall språk, mens Afrika topper lista med over 1700 – kontinentet har over 30 prosent av alle språk i verden. I land der det snakkes svært mange språk, kan det ikke bli så mange mennesker som bruker hvert av dem. Mange språk står derfor i fare for å dø ut ganske snart – det vil si bli fortrengt av andre språk. Hvor mange språk som *har* forsvunnet i fortida, har vi ingen anelse om.

Overraskende nok er det ikke så lett å si hvor mange *skriftspråk* som finnes i verden. Hvor mye skriftlig bruk skal en kreve før det er naturlig å regne noe som et skriftspråk? Hvis vi bygger på det antall språk som hele Bibelen eller deler av den er oversatt til, kommer vi opp i et antall på over 1600. Hvis vi forlanger at det skal finnes en større litteratur på språket for at det skal regnes for skriftspråk, blir tallet langt lavere – trolig ikke stort over ett hundre.

Skriftspråket, som vi i vår del av verden regner som en selvfølge, er altså ikke bare en svært ung oppfinnelse i menneskehetens historie, det er den dag i dag et privilegium som bare er forunt et fåtall av alle verdens språksamfunn. Dessuten er det langt fra alle som kan lese og skrive i de samfunn der det eksisterer et skriftspråk – fremdeles er nærmere 40 prosent av verdens befolkning analfabeter.

Belgia, Finland, Irland og Tsjekkoslovakia har to offisielle skriftspråk. Finn ut litt om den historiske bakgrunnen for språksituasjonen i disse landa. Hvilke fordeler og ulemper medfører det for hvert land å ha to språk? Hvordan skiller deres situasjon seg fra vår?

Hvor mange undervisningsspråk finnes det i din kommune? La de fremmedspråklige elevene på skolen fortelle om hvordan språksituasjonen er i det landet familien kommer fra. Hvor mange offisielle språk har landet?

Språkhistorie i et medieperspektiv

Med skrivekunsten ble det for første gang mulig å meddele seg til flere enn dem som tilfeldigvis var til stede og hørte det som ble sagt. Dessuten gjorde skriften det mulig å *bevare* et budskap i nøyaktig samme form over lange tidsrom. Skrivekunsten ble dermed den viktigste forutsetningen for overføring av kunnskap fra tidligere slektledd.

Imidlertid var det lenge ytterst få som behersket kunsten å skrive og lese. Dessuten var skriveutstyret nokså primitivt. Enten kunne en bruke hammer og meisel på stein – noe som neppe fristet verken til å skrive langt eller til å drive med masseproduksjon. Da var det enklere å skrive med gåsefjær på papyrus, slik en kunne i middelhavslanda, der papyrusplanten fantes. På 300-tallet fant en også på å

Skriftspråk

Oppgave 23

Oppgave 24

Skrift

Skriveutstyr

bruke kalveskinn til å skrive på, et materiale som etter hvert ble tatt i bruk også i Nord-Europa. Den største ulempen med skinnnet var prisen – det var ikke få kalver som måtte slaktes for å få tak i alt skinnnet som trengtes.

Så lenge bokstaver eller tegn måtte formes for hand – på stein, skinn eller annet materiale, var det svært begrenset hvor mye som kunne produseres skriftlig. Hva kunne være så viktig at en tok bryet med å skrive det ned? To stikkord er *religion* og *lovverk*. Mange av de eldste tekstene og innskriftene vi har, dreier seg om religiøse forestillinger eller rett og slett magi. For makthaverne i et samfunn er lov og orden svært viktig, og lovhandskrifter er også blant det eldste som er bevart.

Men det finnes også eksempler på mer dagligdagse skriftformål, slik som innskrifter på finere bruksgjenstander, der det blir fortalt hvem som har lagd dem. Behovet for å bli lagt merke til – både i samtid og ettertid – er nok ikke bare et moderne fenomen.

Skrive- og lesekunsten var i et par tusen år et privilegium for de få. Det skyldtes imidlertid ikke bare mangel på kalveskinn og skriveopplæring – det skyldtes også at den skriftkyndige eliten ønsket å bevare skriftens hemmelighet for seg selv.

Boktrykkerkunsten

Etter et par tusen år med møysommelig kopiering for hand, skjedde det en revolusjon på 1400-tallet, da tyskeren Johann Gutenberg fant opp boktrykkerkunsten. Dermed ble det for første gang i historia mulig å masseprodusere skrift. Bøker kunne nå lages for en brøkdel av hva det kostet å skrive av for hand. Samtidig tok en i bruk *papir* i stedet for skinn som skrivemateriale.

På begynnelsen av 1500-tallet brukte kirkereformatoren Martin Luther trykte flygeblad til å utbre sin nye lære. De første aviser i moderne forstand begynte å komme ut i England og Frankrike på begynnelsen av 1600-tallet. Den franske revolusjonen i 1789 var knapt tenkelig uten propagandaen fra mengdevis av trykte skrifter. Trykking av bøker og skrifter er også en forutsetning for det vi kaller opplysningstida i Europa, med bedre skolevesen og utdanningsmuligheter for langt flere.

Massemedium

Boktrykkerkunsten hadde lagt det tekniske grunnlaget for den masseutbredelsen av det trykte ord som kom for alvor på 1800- og 1900-tallet. De brede lag av folket lærte å lese og skrive – skriftspråket var blitt et massemedium i ordets egentlige forstand – et medium som «massene» kunne nås gjennom.

Lydmedier

Men i siste halvdel av 1800-tallet ble det gjort to epokegjørende oppfinnelser, som etter hvert skulle komme til å frata skriftspråket mye av dets enestående stilling. *Telefonen* gjorde det for første gang mulig å overføre et muntlig budskap over store avstander – og uten at det tok tid. En av talespråkets store begrensninger var brutt – det at sender og mottaker tidligere hadde måttet befinne seg på samme sted. På 1900-tallet fikk vi *radioen*, som gjorde det mulig å formidle et budskap samtidig til et ubegrenset antall tilhørere – uavhengig av hvor de befant seg.

Samtidig med telefonen kom også *fonografen*, forløperen for grammodonen, magnetofonen, kassettpilleren, lommediskoene og så videre – nå kunne talespråket også oppbevares på samme måte som en

skreven tekst. Talespråket var blitt uavhengig av tid og rom, slik skriftspråket alltid hadde vært.

De nye lydmediene rokket ved skriftspråkets monopolstilling som massemedium: I dag må skriften konkurrere om folks oppmerksomhet med både lyd- og bildemedier. Film og seinere fjernsyn har nemlig gjort *bildet* til en viktig del av budskapet.

Bildemedier

Sirkelen er altså sluttet – bokstavskrift og bilde konkurrerer igjen – akkurat som på den tida da hieroglyfene gikk over til «lydskrift».

Hvorfor kalles skriftspråket for «den første medierevolusjon»? Hvilke andre «medierevolusjoner» mener du er viktige? Lag ei rangeringsliste i klassen.

Oppgave 25

Arbeid i grupper, og karakteriser de ulike mediene. Hva slags produkter skapte de? Hvilke mottakere kunne nås? Hvilke medier er viktige for internasjonal kommunikasjon? Hvilke medier dominerer i *din* hverdag? Hvorfor? På hvilken måte?

Tenk deg at du skal forklare en elev i barneskolen om skriftspråk og medier i landet vårt. Hva vil du legge vekt på for at stoffet skal bli lett å forstå? Skriv utkast, og diskuter dem i grupper. Velg den beste teksten fra hver gruppe, og les dem opp.

Oppgave 26

Oppsummering

1 Hva er grunnprinsippet i alle språk? Hvordan skiller «dyrespråk» seg fra menneskespråk?

2 Hvorfor var oppfinnelsen av bokstavskrift viktig? Hva er forskjellen på bilde-skrift og bokstavskrift? Hvor mange bokstaver har det norske alfabetet?

3 Hva kalles det opphavelige nordiske fellesspråket? Når var det i bruk? Hvilket språk var felles for skandinaviske, engelske og tyske områder? Når ble det snakket? Hvilket urspråk stammer det fra?

4 Hva vil det si at en ordform er rekonstruert? Hva er forskjellen på ord som er arvet og ord som er lånt?

5 Hva mener vi med en språkfamilie? Hvilke språkfamilier tilhører samisk og grønlandsk?

6 Hvilke redskaper og materialer har vært i bruk for formidling av skrift? Hvilke oppfinnelser har vært viktige i skrift- og talespråkets historie? Hvorfor var skrive- og lesekunsten lenge et privilegium for de få?

7 Hvilket språk i verden snakkes av flest mennesker? Hvordan kan en definere et skriftspråk? Hvor mange skriftspråk finnes det i verden? Hvor stor del av verdens befolkning kan lese og skrive?

Fra urtid til vikingtid (før 700)

De eldste spor av mennesker i Norge er nærmere ti tusen år gamle. Funn av primitive jakt- og fiskeredskaper av stein og flint viser at folk har levd av jakt og fiske. De eldste funna ligger alle ved kysten: ved Oslofjorden og på Vestlandet. Dessuten er det funnet eldgamle boplasser i Finnmark, og dét er ganske forunderlig, når vi vet at den siste istida knapt nok var slutt.

Vi vet ingenting om hva slags folk de var, disse aller første innbyggerne i landet vårt. Men det er svært usannsynlig at de snakket et indoeuropeisk språk, for våre *språklige* forfedre, indoeuropeerne, levde nok fremdeles på langt sørligere breddegrader.

Mange funn vitner likevel om at de første innvånerne i landet må ha hatt et språk. Allerede jakt- og fangstfolka i steinalderen hogg inn bilder i fast fjell: av elg, hjort, rein, bjørn, hval, fugl og fisk – såkalte *helleristninger*. Disse bildene skulle antakelig skaffe jakt- og fiskelykke – de hadde altså et magisk formål. I bronsealderen (ca. 1500–300 f.Kr.) da folk hadde begynt å drive jordbruk, viser helleristningene motiver fra en mer utviklet kultur: skip, solhjul, dyr, trær, våpen og mennesker.

Våre *språklige* forfedre kom sannsynligvis hit til landet i løpet av bronsealderen. Samenes forfedre må ha kommet øst- og nordfra, for deres språkfamilie har antakelig sitt utspring i nærheten av Uralfjella i Russland. I dag er forskjellen mellom de mest ulike samiske «dialektene» like stor som for eksempel forskjellen mellom norsk og tysk. Dette viser at samene må ha levd svært lenge her i landet, for så store dialektforskjeller må ha utviklet seg over lang tid.

Våre germanske forfedre har derimot innvandret fra sør – germanernes urhjem var sannsynligvis i Danmark og Nord-Tyskland. Den romerske hærføreren Cæsar omtaler blant annet en folkestamme han kaller *harudes*, «hordene», som har gitt navn både til *Hordaland*, «hordenes land» og *Hardanger*, «hordenes fjord».

Selv om folks levemåte her i landet rundt Kristi fødsel naturligvis var primitiv etter seinere tiders målestokk, var det likevel en enorm forskjell fra veidemannslivet noen tusenår tidligere. Menneskene livnærte seg ikke lenger bare av jakt og fiske, men drev også med jordbruk. Det nye metallet, *jern*, ble brukt både til nyttige redskaper og farlige våpen. Kunsten å spinne og veve var kjent og klær av ull tatt i bruk ved siden av de gamle skinnklærne.

De første hundreåra etter Kristi fødsel kalles gjerne *folkevandringstida*. Hele folkegrupper var ute på vandring, ikke minst germanerne. De reiste ut i alle retninger og dukket seinere opp ved Svartehavet, i Italia, i Spania og i Nord-Afrika. Den germanske stammen *vandalene* gav opphavet til ordet *vandalisme*, etter deres framferd da de plyndret Roma på 400-tallet.

Hvorvidt folk fra vårt land har deltatt på disse toktene, vet vi ikke så mye om, men de har nok hatt kontakt med folk fra Sør-Europa. Fra 200-tallet finner vi nemlig de første innskriftene med *runer*, et eget germansk alfabet, som er tydelig inspirert sørfra. Språket i disse innskriftene kaller vi *urnordisk*. Antakelig var det språket ikke særlig forskjellig fra *urgermansk*, det felles urspråket for alle germanere.

Når vi nærmer oss 500-tallet, ebber folkevandringstida ut, og våre stamfedre har slått seg til i sine områder: hordene i Hordaland, rygene i Ryfylke, raumene på Romerike og så videre. På den tida har også språket i Skandinavia skilt seg tydelig ut som en egen «kvist» innenfor den germanske «språkgreina». Derimot er det lite som tyder på at det fantes dialektforskjeller innenfor Skandinavia.

De magiske tegna – runene

For ca. halvannet tusen år siden satt det et menneske et sted i Skåne og skar inn disse tegna på en liten beinbit:

M<MR / TTYSSP / TTXHYH / TM<R
TTTTTTTTTYYYXXX / BMMTTT

Ikke særlig å bli klok på for oss som lever i dag. For det første er skriftteguna ubegripelige for dem av oss som ikke er eksperter på den slags. Men som du ser på neste side, blir ikke innskriften så mye lettere å forstå om vi bruker vanlige bokstaver på den første linja.

Helleristninger, hogd inn i fjellet for rundt fire tusen år siden. Fra Ångermanland, Nord-Sverige.

ekerilaRsawilagaRhaiteka

Dette ser for så vidt ut som «vanlig» språk, med vokaler og konsonanter. Men hvordan innskriften skal deles inn i ord, må vi selv finne ut. Her er ett forslag: *ek erilaR sa wilagaR haiteka*.

De to første orda i innskriften, *ek erilaR*, kjenner vi også fra mange andre innskrifter. Det første ordet er *greit* – det er pronomenet *jeg*. Ordet *erilaR* må være en betegnelse for hva «jeg» er. Noen har gjettet på at det dreier seg om navnet på en gåtefull nordisk folkestamme, de såkalte *erulene*. Andre har ment at *erilaR* er en slags høvdingtittel – det samme som vårt ord *jarl* og den engelske adelstittelen *earl*. Men det er også mulig at ordet betyr «runemagiker» – det er påfallende at ordet alltid er brukt om den jeg-personen som har lagd runene.

De to neste orda er enda mer usikre. *SawilagaR* kan være navnet på personen, eller også kan det være to ord, *sa*, som betyr «den» og *wilagaR*, «listig». Slutten av linja er derimot *grei* – *haiteka* betyr «heter jeg». Hele linja kan da bety: *Jeg er runemesteren, «den listige» heter jeg*.

Dette var ikke så lett å finne ut av, men linje nummer to på forrige side ser enda merkeligere ut, hvis vi «oversetter» begynnelsen:

aaaaaaaaRRRnnn

Her er det *navnet* på hver enkelt rune som er hovedsaken. A-runen hette for eksempel *ansuR*, som betydde «gud». R-runen hette *algiR*, som kanskje betydde «vern», «beskyttelse». N-runen hette *naudir*, som betydde «nød» eller «tvang». Runemesteren har altså på magisk vis gjentatt navna på hver av runene han har skåret inn – som en besvergelse.

Nå kan vi prøve å gjette på hva den listige runemesteren hadde for hensikt med å riste runene sine. Innskriften står på en liten, uanseelig beinbit, som umulig kan ha vært noen bruksting. Det var nok en *amulett* – en magisk gjenstand som skal beskytte mot vonde makter – eller skade en annen person. Kanskje vil runemesteren påkalle *gudene* med de åtte A-runene? At han kaller seg «listig», kan tyde på at han er ute i et eller annet skummelt ærend – for «den listige» er nok neppe hans rette navn.

Innskriften har altså et *magisk formål* – noe som gjelder ganske mange *runeinnskrifter*. Det er nok heller ingen tilfældighet at det magiske dominerer så sterkt. Magien var en viktig del av folks tilværelse i urnordisk tid, og runene var et kraftig magisk virkemiddel. Den som behersket runekunsten, hadde en makt som gikk langt ut over det å kunne lese eller skrive – runemesteren var simpelthen trolldomskyn-dig! Det er nok derfor ikke tilfeldig at selve ordet *rune* i gammel tid betydde både *skriftegn* og *hemmelighet*.

Det er ikke stort som er *bevart* av runeinnskrifter fra den urnordiske perioden – ca. 200 i hele Skandinavia. Dessuten er alle svært korte og nesten alltid vanskelige å tyde. Det er derfor uråd å danne seg et fullstendig bilde av hvordan språket var. Men det ser ut til at folk har snakket ganske likt over hele Skandinavia, for vi møter det samme språket i alle innskriftene, uansett hvor i Norden de er funnet.

En av de få innskriftene en er nokså sikker på hva betyr, stod på

et gullhorn som i sin tid ble funnet i jorda på Jylland: *Ek HlewagastiR HoltijaR horna tawido* (= jeg HlewagastiR «holtingen» eller Holtes «sønn» gjorde hornet).

Dette er en annen type innskrift enn den magiske vi nettopp så på: Her er det den stolte brukskunstneren som signerer sitt verk. Men innskriften er kunstferdig også reint språklig: De tre orda *HlewagastiR*, *HoltijaR* og *horna* begynner alle med den samme lyden, nemlig *h*. Denne innskriften er dermed det eldste eksemplet vi har på den rimformen som vi kjenner godt fra norrøn tid, *bokstaurim* eller *allitterasjon*, med et fremmedord.

De urnordiske runeinnskriftene vi har sett på her, er «høytidelige» – magiske innskrifter og innskrifter på dyrebare bruksgjenstander. Har det da aldri blitt lagd innskrifter som kunne fortelle om hva folk drev med til daglig – små beskjeder eller lignende? Kanskje, men i så fall er de gått tapt. Å riste i metall, stein og bein må nemlig ha vært en omstendelig affære – det var ikke noe en gjorde ut fra øyeblikkets inspirasjon.

Skulle en skrive noe i full fart, ville en nok ty til tre, som selvsagt er mye enklere å arbeide med. Men fordi tre er et langt mer forgjengelig materiale, er praktisk talt ingenting funnet fra den urnordiske perioden. Vi ville nok fått et mer variert bilde av hva runene ble brukt til, dersom slike innskrifter var blitt bevart.

I 1803 gav dansken Adam Oehlenschläger ut et dikt med tittelen *Guldhornene*. Diktet handler om funnet av gullhorna fra urnordisk tid. Slå opp i en større litteraturhistorie, og finn ut hvilken betydning funnet ble tillagt på Oehlenschlägers tid.

Oppgave 27

Sören Hallmann, svensk skoleelev, er forelsket i Claire, og lurer på hvordan han skal tore å be henne med på kino. En dag hører han om «Hlewagastir» i språkhistorietimen:

Oppgave 28

«Det var så typiskt. Här hade jag nu bestemt mig för att fråga Claire. (...) Och så förstör jag alltihop genom att få denne Hlewagastir på hjärnan. Men nu var det hänt. Ingenting kunne ändras.

Jag knallade på. Ju längre jag knallade, desto mer upptäkte jag att jag gillade Hlewagastir. Han skämdes inte, han var stolt över vad han hade gjort, han talade om vad han hette, så att jag sextonhundra år senare kunde gå på en landsväg och upprepa hans namn: «Hlewagastir, Hlewagastir». Jag vill att någon år 3600 skall vandra omkring och mumla: «Sören Hallmann. Sören Hallmann.»

Jag passerade David Olssons Skomakeri.

Genom fönstret skimtrade jag gamle skomakarn själv. Det fanns inte många som han i Sverige. Varför talade inte han om för sina kunder vad han hette? Naturligtvis borde han göra det. Inne i sulan borde han rista:

JAG, DAVID OLSSON FRÅN NÅGONSTANS, LAGADE SKORNA.

Han var ju skicklig. Han hade rätt att vara stolt. Han borde bli ihågkommen. Han var värd det.

Ja, så där gick jag på. Och så vände jag. Och jag tänkte på världen och hur mycket roligare den skulle bli, om människorna använde Hlewagastirs metod.

Bertil Gejrot: *Ek Hlewagastir*, 1981

Hvordan tolker Sören Hlewagastirs budskap? Skriv et budskap du ville etterlate deg – like kort som Hlewagastirs.

Det urnordiske språkets hemmeligheter

La oss nå se litt nærmere på de mystiske runene som WilagaR og HlewagastiR brukte i innskriftene sine. Her er hele runerekka med alle de 24 tegna, og den lydverdien de antakelig hadde:

f	u	p	a	r	k	g	w
h	n	i	j	p	kj	R	s
t	b	e	m	l	ng	d	o

Futhark Vårt alfabet har fått navn etter de to første bokstavene i det greske alfabetet; *alfa* og *beta*. Runerekka har seinere fått navnet *futhark* etter de fem første tegna.

Uttale Vokalene *u* og *o* ble uttalt som på tysk, det vil si nærmest som norsk *o* og *å*. Tegnet *p* står for den engelske *th*-lyden i ord som *thing*, mens *R* betegner en spesiell *r*-lyd, som antakelig lignet på *s*-lyden i det engelske ordet *cheese*. De to bokstavene *kj* og *ng* står for de lydene vi har i norske ord som *kjenne* og *sang*.

Form Som du ser, består runene utelukkende av streker som enten går loddrett eller på skrå. Denne fasongen har de for at de skulle være greie å skjære inn med kniv. Det er nemlig ganske vanskelig å lage buede linjer og vannrette streker i tre.

Opprinnelse Runene finnes bare hos germanerne, og må være utformet av folk som selv hadde et germansk språk som morsmål. Runerekka med sine 24 tegn er nemlig perfekt tilpasset lydsystemet i urnordisk, og det ville aldri en «utlending» ha klart.

Opprinnelsen til runene ligger skjult i historiens halvmørke. Men de som skapte runerekka, må ha visst hvordan tegna i det greske og latinske alfabetet skulle uttales. Dermed kan vi også regne med at runemesterne har hatt kjennskap til gresk eller latin. Det var sikkert ikke mange som satt inne med slike kunnskaper på denne tida – det var nok folk fra «eliten» som skapte runerekka.

Runene er altså et vitnesbyrd om at det levde folk her nord i urnordisk tid som var selvstendige nok til å skape sitt eget skriftsystem. De skapte et alfabet som slett ikke var primitivt, men som passet fullkomment til deres eget språk og den tidas skriveredskaper. De gamle nordboene kan altså ikke bare ha vært en gjeng med hardbarka råtasser, slik vi kanskje tenker oss disse fjerne forfedrene våre.

Leseretning Mange runeinnskrifter har et spesielt trekk felles med de eldste skriftspråka i Sør-Europa – *leseretningen*: Ofte skal nemlig runene ikke leses fra venstre mot høyre slik vi er vant til, men fra høyre mot venstre. Dette var vanlig leseretning også i de eldste greske skriftene. Ofte skrev en også annenhver linje i hver retning. Denne måten å skrive på

hadde de gamle grekerne et eget navn for – de kalte det *bustrofedon* – det betyr «som en vender oxen». Skrivninga ble sammenlignet med det å pløye med en okse – når en var kommet til enden av åkeren, vendte en trekkoksen og pløyde i motsatt retning.

Hvordan en bustrofedon-tekst kan fortone seg, får vi et inntrykk av hvis vi for moro skyld skriver de fire første linjene av fedrelands-sangen på denne måten:

Ja, vi elsker dette landet
.mstj tsgite tsh moa
furet, værbitt over vannet
.mstjñ nsæwt sh hsm

Det er interessant å legge merke til at skriveretningen ofte varierer på samme måte den dag i dag hos barn som holder på å lære seg skrivekunsten – snart går det den ene veien, og snart den andre.

Men det er ikke bare runeinnskrifter som kan fortelle oss hvordan det urnordiske språket har vært – vi kan også gå til *finsk*! Det kan virke uventet, ettersom finsk ikke er et indoeuropeisk språk. Dersom norske og finske ord likevel ligner hverandre, betyr det at orda må være lånt den ene eller andre veien.

Noen av orda som finsk har lånt fra nordisk, ligner mer på urnordisk enn på moderne skandinaviske språk. Disse orda må finnene ha overtatt fra folk som snakket urnordisk – for minst femten hundre år siden. Fordi finsk har forandret seg så mye mindre enn de skandinaviske språka, kan vi her studere urnordiske ord i «dypfryst» tilstand:

finsk	urnordisk	moderne norsk
kuningas	*kuningaR	konge
ruhtinas	*druhtinaR	drott (= konge)
rengas	*hringaR	ring
vantus	*wantuR	vott, vante
kauppa	*kaupa	kjøp
kulta	*gulpa	gull

(Ord med stjerne er rekonstruerte former, se side 26.)

De finske lånorda bekrefter at folk faktisk snakket slik den gangen, for finnene har ikke tatt disse orda fra runeinnskrifter – de må ha hørt dem. Kanskje vi til og med kan få en viss anelse om *klangen* i våre fjerne forfedres språk når vi hører finsk?

Se på runerekka, og finn ut hvilke av runetegna som ligner på latinske bokstaver.

Oppgave 29

Oppgave 30 Prøv å skrive navnet ditt med runer. Kanskje mangler du rune-tegn, men dersom du heter for eksempel *Åge* eller *Åse*, kan du bruke de «gammeldagse» skrivemåtene *Aage* og *Aase*. Tilsvarende kan du skrive for eksempel *Alexander* eller *Christine* som *Aleksander* og *Kristine*. Verre er det nok dersom du heter for eksempel *Sæmund*, *Øyvind*, *Hæge* eller *Synnøve* – da må du først lese neste kapittel!

Oppgave 31 Under ser du hvordan en lengre tekstbit på urnordisk kan ha sett ut – med våre bokstaver. (På kassetten kan du høre hvordan det kan ha lydd.)

Strofene er fra *Atlakviða*, et norrønt dikt om hunerkongen Attila (Atle) og burgunderkongen Gunnar. Atles menn har tatt til fange Gunnar og broren Hogne. Atles menn vil presse dem til å røpe skjulestedet for en enorm gullskatt. Gunnar er redd for at broren skal røpe hemmeligheten og forlanger at han skal drepes:

Frágun frókinano
if ferhwa wilði
gotanó þeudanaR
golþé kaupan.

De (Atles menn) spurte den djerve,
menneskes hersker (Gunnar),
om han
ville kjøpe livet med gull.

«Hertö skal meR Hagunan
in handiju liggjan,
blóðigato uR breusté,
skorenato baldariðan.»

«Hognes hjerte skal ligge i handa
på meg,
blodig, skåret ut av brystet
på den tapre kriger.»

Hlólh þan Haguna
iR tila hertan skárun,
kwikwano kumbalomaíða,
klinkwan hanaR sípist
hugiðé
blóðigato þat an beuða lagiðun
auk bárun furi Gunþiharja.

Hogne lo da de
skar til hjertet
mens han ennå levde,
å klynke var det siste som kunne
falle han inn,
de la det blodig på et fat
og bar det fram for Gunnar.

«Hér habju ik hertö
Hagunan enas frókinan,
unlíkato hertö
Hellan enas blaupan,
þato líto bibeþsik
þar þat an beuðé ligiþ,
bibaðesik swágin meku
þan þat in breusté lah.»

«Her har jeg hjertet
fra Hogne den modige,
ulikt hjertet
til Hjalle den feige,
det skjelver lite
der det ligger på fatet,
det skalv enda mindre
da det lå i brystet.»

Kan du finne ordformer som ligner på hverandre i de to versjonene? Er bokstavrim gjennomført i den nåtidige utgaven? Hør på kassetten. Hvordan vil du beskrive klangen i det urnordiske språket?

En språkrevolusjon – omlyd og synkope

WilagaR og *HlewagastiR* som levde på 200–300-tallet, hadde bare fem vokaler i språket sitt: *i*, *e*, *u*, *o* og *a*. Men noen generasjoner seinere skjedde det noe merkelig med språket som gjorde at det fikk fire nye vokaler i tillegg.

Fra ditt eget språk vet du at én lyd kan påvirke en annen lyd: Du sier *stygg*, men når du legger til en *t* i *stygt*, går du over til å uttale *g*-en som *k*: «stykt». Når én lyd – for eksempel *t* – påvirker en annen lyd slik at *g* blir til *k* – kaller vi det *assimilasjon*; et fremmedord som betyr «å gjøre lik». *K*-lyden ligner nemlig mer på *t*-lyden enn *g*-lyden gjør.

Dersom både lyden som påvirker og lyden som blir endret, er vokaler, kaller vi det *omlyd*.

Du vet at det i dag heter en «*foot*», men flere «*føtter*», en «*mann*», men flere «*menn*». Denne uregelmessige bøyningen oppstod mot slutten av den urnordiske tida – på grunn av det vi kaller omlyd. På god, «gammeldags» urnordisk hette disse orda **fotuR* og **mannaR* i entall og **fotiR* og **manniR* i flertall. *I*-lyden til slutt i flertallsformene var imidlertid en vokal med sterk påvirkningskraft – den trakk vokalen foran, rotvokalen, i sin retning. Det vil si at folk etter hvert begynte å si «**fötiR*» og «**mænniR*» i flertall. Seinere forsvant hele *i*-lyden, men «visittkortet» dens – de nye rotvokalene – er der fremdeles. Vi kaller derfor dette fenomenet *i-omlyd*.

Nå var det ikke bare *i*-lyden som var en så «sterk» vokal at den fikk rotvokalen til å jenne seg – det samme var tilfellet med *u*-lyden. Et «*barn*» kan hete «*born*» i flertall på nynorsk. Denne overgangen er også et resultat av omlyd – av *u-omlyd*. I urnordisk tid hette dette ordet nemlig «**barna*» når det var snakk om ett barn og «**barnu*» når det var

Til kamp mot hunerne!
Germanerhøvdingen
Gissur utfordrer
hunerhæren til kamp.
Maleri av P. N. Arbo,
1886.

Assimilasjon

Omlyd

I-omlyd

U-omlyd

snakk om flere. Denne *u*-lyden i flertallsendelsen påvirket *a*-en slik at den kom til å ligne mer på *u*, og vokalen *a* gikk dermed over til å bli uttalt med en slags *å*-lyd – som i «børn».

Den gamle urnordiske *u*-lyden som skapte dette vokalskiftet er borte nå, men vi ser spor etter den i nynorske ord som «song» for «sang», «trøng» for «trang», «tøng» for «tang».

Uttale Skjemaet under viser hva som skjedde ved de to omlydene. Merk at vokalene *u* og *o* uttales som på tysk, det vil si nærmest som norsk *o* og *å*. Tegnet *ø* står for en lyd mellom norsk *a* og *å*. I endepunktet av pilene ser du de nye vokalene som oppstod.

	fremre vokaler		bakre vokaler	
trange vokaler	i	y < -----	-----	u
halvtrange vokaler	e	ø < -----	-----	o
åpne vokaler	æ < -----	-----	a -----	> ø

Omlyd er ikke noe som bare skjer i de nordiske språka: I-omlyden finner vi spor av i alle germanske språk den dag i dag. Sammenlign for eksempel entalls- og flertallsformene på norsk, tysk og engelsk i orda nedenfor. Alle flertallsformene har opprinnelig hatt en endelse som inneholdt vokalen *i*.

norsk	tysk	engelsk
mann	Mann	man
menn	Männer	men
tann	Zahn	tooth
tenner	Zähne	teeth
gås	Gans	goose
gjess	Gänse	geese

Se om igjen på ordet «*mannaR» (på forrige side), som i flertall etter omlyden ble til «*mænniR». Det ble her altså *to* forskjeller mellom entall og flertall: I entall var det *a* både i rota og i endelsen, i flertall var det *æ* i rota og *i* i endelsen.

Strengt tatt var det ikke nødvendig å markere forskjellen mellom entall og flertall *to* ganger. Derfor falt den siste vokalen bort både i entall og flertall, slik at ordet fikk formene *mannR* i entall og *mænnR* i flertall. At det var den siste og ikke den første vokalen som falt bort både i entall og flertall, var fordi *trykket* lå på den første vokalen. Den ble derfor uttalt tydeligst.

Det at trykksvake vokaler falt bort, kaller vi *synkope*. Etter at de nye rotvokalene overtok markeringa av forskjellen mellom entall og flertall, var det mange trykksvake vokaler som var blitt overflødige, slik vi har sett i dette eksemplet. Dermed gikk det et «ras» av trykksvake vokaler, noe som forvandlet det urnordiske språket til det ugjenkjennelige.

Aller verst gikk det ut over *sammensatte* ord, der det var flere trykklette stavelser. Et urnordisk mannsnavn som *HariwolfaR* – «Hærulv» – fikk formen *Herjolfr* etter at synkopen hadde herjet med det. På tilsvarende måte ble *StainawarjaR* til *Steinarr* og *AnulaibaR* til *Óláfr*.

Omlydene hadde skapt flere nye vokaler og hadde gjort mange av de gamle endelsene overflødige. Men hvorfor fikk vi omlyd, og hvorfor fortsatte ikke folk å uttale de gamle endelsene? Og merkeligst av alt: Det meste av denne språkrevolusjonen foregikk innenfor et ganske kort tidsrom – fra ca. 500 til ca. 700 – noe som slett ikke er lenge når en tenker på de voldsomme forandringene som skjedde med språket. Skjedde det noe spesielt med folks levkår på denne tida som kan forklare så store omkalfatringar?

I åra 531–580 raste den justinianske byllepesten over vår verdensdel og drepte kanskje bortimot halvparten av Europas befolkning. Det er ikke usannsynlig at denne katastrofen i alle fall kan ha hatt *noe* å gjøre med de svære språklige forandringene. Og det var ikke bare det fellesnordiske språket som endret seg dramatisk, det skjer store forandringer i *alle* vesteuropeiske språk på denne tida.

Hele samfunnet rystes i sine grunnvoller når halve befolkningen plutselig blir revet bort. Tilværelsen ble vanskeligere for dem som overlevde, kampen for det daglige brød ble hardere. Dermed er det lett å forestille seg at det ble mindre tid til språklig kontakt mellom barn og voksne.

Vi har før vært inne på at språkforandringer først og fremst skjer fordi den oppvoksende slekt begynner å snakke litt annerledes enn den eldre generasjonen. Vi aner dermed at det kan finnes en sammenheng mellom samfunnsforhold og språkutvikling: Dersom forholda i samfunnet er ordnede og stabile, med god kontakt mellom barn og voksne, går språkutviklinga i et moderat tempo. Dersom samfunnet preges av kaos og oppløsning, løper også språkutviklinga løpsk.

Som du ser av eksemplene «mann» – «menn», veksler *a* med *e* i dagens norsk. Finn ut ved hjelp av skjemaet hvilken vokal som er den opprinnelige, og hvilken som skyldes omlyd i hvert av disse ordpara: *lang* – *lengre*, *bøker* – *bok*, *dun* – *dyne*, *krøke* – *krok*, *hus* – *hyse*, *kjemme* – *kam*, *våt* – *væte*

Oppgave 32

Bruk det du har lært, og forklar hva som skjer når «kan ikke» i moderne norsk uttales «kangke». Finn andre eksempler på det samme fenomenet.

Oppgave 33

Oppgave 34 Bli med på den språkhistoriske utviklinga, eller slik gikk det til da *manniR ble til *maenn*: Skriv bokstavene m,a,e,n,n,i og R på store ark, en bokstav på hvert ark. Sju elever trekker ett ark hver, og stiller opp i «urnordisk» rekkefølge. Bokstaven *e* plasseres bakenfor *a*.

Vis deretter hva som skjedde ved *i*-omlyden, da *i* begynte å trekke: *a* heller i retning mot *i*. Balansen gjenopprettes ved at *e* kommer fram ved siden av *a*: En ny lyd har oppstått. Deretter forsvinner *i* ut – og synkopen er også gjennomført. Prøv å gjøre det samme med andre ord.

Oppgave 35 Da Eggjumsteinen ble funnet (se høyre side), lå den med rune-sida ned. Kanskje betyr innskriften at runene er ristet nattetid, siden steinen ikke er «søkt av sol». Eller det kan være en advarsel mot å forstyrre gravfreden: «Ikke søk til steinen i sol eller med kniv!»

Skriv en kort fortelling som gir mening til innskriften – og der innskriften finnes i fortellinga.

Oppsummering

1 Tidfest folkevandringstida, og forklar hva den innebar. Hvilket språk snakket nordboene på den tida? Hvor mange skriftlige overleveringer har vi etter dem?

2 Hva kalles runerekka? Hvordan er forholdet mellom runerekka og det greske og det latinske alfabetet?

3 Hva er assimilasjon og omlyd? Hvilke nye vokaler oppstod ved omlyd? Hva er synkope?

4 Når omtrent skjedde disse endringene? Vet vi noe om årsakene? Hva ble runene brukt til? Hva er spesielt med leseretningen? Hvilket eksempel kjenner vi på runeinnskrift med allitterasjon?

× | 4421042101 | 4*Y4M4T* | 14Y2R | ×

IKKE ER SOL SØKT OG IKKE MED KNIV STEIN SKÅRET

(Runeinnskrift på Eggjumsteinen
i Sogn, ca. 700)

Vikingenes språk – norrøn tid (700–1350)

«A furore Northmannorum libera nos, O Domine!» – «Fri oss, O Herre, fra normannernes raseri!» Disse orda er hentet fra en bønn som ble bedt i franske og engelske kirker i flere hundreår. I 793 hører vi for første gang om et vikingoverfall, da klosteret Lindisfarne i Nordøst-England ble «brutalt ødelagt av hedenske menn med rov og drap», som munken Alkuin forteller.

I de neste par hundre åra finner vi skandinaviske vikinger over store deler av verden, dels opptrer de som reine røvere og drapsmenn. Vi må likevel ikke forestille oss at vikingene bare drev med herjing og plyndring – de var også fredelige handelsfolk og nybyggere. Det var nemlig ikke bare kampglede og utferdstrang som drev dem ut på tokt, mange steder begynte det også å bli mangel på ny dyrkingsjord innenlands. En utvei var å søke over havet etter nytt land. Den tekniske nyvinninga som muliggjorde reisene over så store havstrekninger, var *vikingskipet*, som i sjødyktighet overgikk alt annet i Europa.

Samtidig med vikingenes tokter i fremmede land foregikk det også et veldig *indre landnám*. På Østlandet og i Trøndelag ble det ryddet nye gårdsbruk i tusenvis innover skogene og oppover mot fjellet. 2500 norske gårdsnavn på *-stad*; *Arnestad*, *Jonstad* og *Håkonstad*, en populær navnetype på denne tida, vitner den dag i dag om den vel-dige økningen både i folketall og dyrkingsareal innenlands. I denne navnetypen møter vi for første gang navn på *personer*, i motsetning til eldre, reint naturbeskrivende navn, som *Holt*, *Mo* og *Ås*. Dette tyder på at *enkeltindividet* var blitt viktigere enn før.

Landevinningene strakte seg utenfor det området som til da hadde vært befolket av mennesker med nordisk språk. Fra Russland i øst til Grønland i vest, fra Finnmark i nord og til Normandie i sør fantes det i vikingtida mer eller mindre reint nordiske samfunn. I flere hundre år behersket danske og norske vikinger deler av de britiske øyene. Ja, til og med i Vinland – Amerika – vet vi at islendingen Leiv Eiriksson prøvde seg en gang først på 1000-tallet. Men han ble skremt av «skrælingene», som de kalte indianerne den gangen og trakk seg tilbake til det mindre farefulle Grønland.

Vikingtida ebber ut på 1000-tallet. På sine mange ferder hadde vikingene stiftet bekjentskap med en ny religion, kristendommen. Etter hvert vant Hvitekryst over Odin og Tor, og omkring år 1100 hadde kristendommen seiret i hele Norden, i alle fall i navnet. Sammen med kristendommen kom også kunnskapen om det latinske alfabetet.

De første dialektskillene innenfor det nordiske området oppstod på denne tida, delvis på grunn av at vikingferdene gikk i forskjellige retninger: De svenske vikingene reiste først og fremst mot øst, mens danskene og nordmennene vendte seg mot sør og vest. Det var også i denne perioden at de tre rikene Danmark, Norge og Sverige begynte

å ta form, med en sentral kongemakt i hvert land. På 1200-tallet hadde hvert av rikene et mer eller mindre enhetlig skriftspråk.

Med uttrykket *norrønt språk* tenker vi først og fremst på det språket som ble snakket og skrevet i Norge og på Island på 1200-tallet. Denne språkformen skal vi se nærmere på i kapitlet på side 52. Når vi snakker om den *norrøne tida*, tenker vi på hele perioden fra 700 til 1350.

Runenes siste blomstring

En berømt runeinnskrift fra 1000-tallet finnes på en stein fra Gran på Hadeland. Dekorasjonene på steinen viser de hellige tre konger ridende under betlehemsstjerna – noe som vitner om at kristendommen på denne tida var kjent på Hadeland. Innskriften lyder slik, dersom vi gjengir den «bokstavrett»:

*kunuur kirpi bru þririks tutir iftir ásrípi tutur sína
su uas mar hanarst á hapalanti.*

(«Gunvor Tryriksdatter bygde ei bru til minne om Ásrid, datter si. Hun var den hendigste møya på Hadeland.»)

Vi aner en hverdagstragedie, der ei jente har blitt revet bort i ung alder. Hennes *sørgende mor* har latt bygge ei bru for å hedre minnet om den elskede dattera, ei bru som kunne være til glede for alle som skulle over elva, eller for å la datteras sjel på magisk vis vandre over brua til det *hinsidige*.

Skrivemåten på steinen er merkelig. Navnet *Gunvor* er stavet *kunuur*, ordet *datter* som *tutir*, og så videre. Dette betyr at en skrev *k* for både *k*- og *g*-lyd, *t* for både *t*- og *d*-lyd. Runerekka på 1000-tallet var blitt radikalt forenklet – av de opprinnelige 24 tegna var det bare 16 tegn tilbake. Vi kaller det *den yngre runerekka*.

Denne forandringa skjedde på 700-tallet, og den førte til at mange av runetegna måtte stå for flere ulike lyder. Etter synkopetida hadde språket ikke færre lyder enn før, men tvertimot flere – på grunn av omlydene hadde språket fått fire nye vokaler.

Det er derfor en underlig forenkling når den eldre runerekka blir erstattet av en kortere. Hvorfor denne forenklinga skjedde, er uklart. Riktignok ble det enklere å riste runer når en bare hadde 16 tegn å holde styr på, men samtidig måtte det bli verre å tyde det som var skrevet: Den som skulle lese, måtte for eksempel gjette seg til av sammenhengen om en *k* skulle leses som *k* eller *g*, en *t* som *d* eller *t*.

For å få en idé om hvordan en tekst med yngre runer måtte fortone seg, kan vi skrive om den første strofen av *Glade jul* til «yngre runerettskriving»:

*Klati iul, hiliki iul,
inklir talir nit i skiul,
hit ti fluuir mit paratis krunt,
huur ti sir hua fur kut ir skiunt,
lunlik i plant us ti kar.*

Yngre runerekke

Forenkling

Vikingenes språk – norrøn tid (700–1350)

«A furore Northmannorum libera nos, O Domine!» – «Fri oss, O Herre, fra normannernes raseri!» Disse orda er hentet fra en bønn som ble bedt i franske og engelske kirker i flere hundreår. I 793 hører vi for første gang om et vikingoverfall, da klosteret Lindisfarne i Nordøst-England ble «brutalt ødelagt av hedenske menn med rov og drap», som munken Alkuin forteller.

I de neste par hundre åra finner vi skandinaviske vikinger over store deler av verden, dels opptrer de som reine røvere og drapsmenn. Vi må likevel ikke forestille oss at vikingene bare drev med herjing og plyndring – de var også fredelige handelsfolk og nybyggere. Det var nemlig ikke bare kampglede og utferdstrang som drev dem ut på tokt, mange steder begynte det også å bli mangel på ny dyrkingsjord innenlands. En utvei var å søke over havet etter nytt land. Den tekniske nyvinninga som muliggjorde reisene over så store havstrekninger, var *vikingskipet*, som i sjødyktighet overgikk alt annet i Europa.

Samtidig med vikingenes tokter i fremmede land foregikk det også et veldig *indre landnám*. På Østlandet og i Trøndelag ble det ryddet nye gårdsbruk i tusenvis innover skogene og oppover mot fjellet. 2500 norske gårdsnavn på *-stad*; *Arnestad*, *Jonstad* og *Håkonstad*, en populær navnetype på denne tida, vitner den dag i dag om den veldige *økningen* både i folketall og dyrkingsareal innenlands. I denne navnetypen møter vi for første gang navn på *personer*, i motsetning til eldre, reint naturbeskrivende navn, som *Holt*, *Mo* og *Ås*. Dette tyder på at *enkeltindividet* var blitt viktigere enn før.

Landevinningene strakte seg utenfor det området som til da hadde vært befolket av mennesker med nordisk språk. Fra Russland i øst til Grønland i vest, fra Finnmark i nord og til Normandie i sør fantes det i vikingtida mer eller mindre reint nordiske samfunn. I flere hundre år behersket danske og norske vikinger deler av de britiske øyene. Ja, til og med i Vinland – Amerika – vet vi at islendingen Leiv Eiriksson prøvde seg en gang først på 1000-tallet. Men han ble skremt av «skrælingene», som de kalte indianerne den gangen og trakk seg tilbake til det mindre farefulle Grønland.

Vikingtida ebber ut på 1000-tallet. På sine mange ferder hadde vikingene stiftet bekjentskap med en ny religion, kristendommen. Etter hvert vant Hvitekrist over Odin og Tor, og omkring år 1100 hadde kristendommen seiret i hele Norden, i alle fall i navnet. Sammen med kristendommen kom også kunnskapen om det latinske alfabetet.

De første dialektskillene innenfor det nordiske området oppstod på denne tida, delvis på grunn av at vikingferdene gikk i forskjellige retninger: De svenske vikingene reiste først og fremst mot øst, mens danskene og nordmennene vendte seg mot sør og vest. Det var også i denne perioden at de tre rikene Danmark, Norge og Sverige begynte

å ta form, med en sentral kongemakt i hvert land. På 1200-tallet hadde hvert av rikene et mer eller mindre enhetlig skriftspråk.

Med uttrykket *norrønt språk* tenker vi først og fremst på det språket som ble snakket og skrevet i Norge og på Island på 1200-tallet. Denne språkformen skal vi se nærmere på i kapitlet på side 52. Når vi snakker om den *norrøne tida*, tenker vi på hele perioden fra 700 til 1350.

Runenes siste blomstring

En berømt runeinnskrift fra 1000-tallet finnes på en stein fra Gran på Hadeland. Dekorasjonene på steinen viser de hellige tre konger ridende under betlehemsstjerna – noe som vitner om at kristendommen på denne tida var kjent på Hadeland. Innskriften lyder slik, der som vi gjengir den «bokstavrett»:

*kunuur kirpi bru þririks tutir iftir ásrípi tutur sína
su uas mar hanarst á haþalanti.*

(«Gunvor Tryriksdatter bygde ei bru til minne om Ásrid, datter si. Hun var den hendigste møya på Hadeland.»)

Vi aner en hverdagstragedie, der ei jente har blitt revet bort i ung alder. Hennes sørgende mor har latt bygge ei bru for å hedre minnet om den elskede dattera, ei bru som kunne være til glede for alle som skulle over elva, eller for å la datteras sjel på magisk vis vandre over brua til det hinsidige.

Skrivemåten på steinen er merkelig. Navnet *Gunvor* er stavet *kunuur*, ordet *datter* som *tutir*, og så videre. Dette betyr at en skrev *k* for både *k*- og *g*-lyd, *t* for både *t*- og *d*-lyd. Runerekka på 1000-tallet var blitt radikalt forenklet – av de opprinnelige 24 tegna var det bare 16 tegn tilbake. Vi kaller det *den yngre runerekka*.

Denne forandringa skjedde på 700-tallet, og den førte til at mange av runetegna måtte stå for flere ulike lyder. Etter synkopetida hadde språket ikke færre lyder enn før, men tvertimot flere – på grunn av omlydene hadde språket fått fire nye vokaler.

Det er derfor en underlig forenkling når den eldre runerekka blir erstattet av en kortere. *Hvorfor* denne forenklinga skjedde, er uklart. Riktignok ble det enklere å *riste* runer når en bare hadde 16 tegn å holde styr på, men samtidig måtte det bli verre å *tyde* det som var skrevet: Den som skulle lese, måtte for eksempel gjette seg til av sammenhengen om en *k* skulle leses som *k* eller *g*, en *t* som *d* eller *t*.

For å få en idé om hvordan en tekst med yngre runer måtte fortone seg, kan vi skrive om den første strofen av *Glade jul* til «yngre runerettsskriving»:

*Klati iul, hiliki iul,
inklir talir nit i skiul,
hit ti fluuir mit paratis krunt,
huur ti sir hua fur kut ir skiunt,
lunlik i plant us ti kar.*

Yngre runerekke

Forenkling

Det ser ubegripelig ut for oss. Men for folk som daglig brukte de yngre runene, var det neppe noe stort problem å finne ut hvordan orda skulle uttales – sammenhengen viste nesten alltid hvilket ord som var ment.

Da kristendommen ble kjent hos oss på 1000-tallet, fikk vi også et nytt alfabet – det vi fremdeles bruker. Det dårlige samsvaret mellom skrift og uttale i den kortere runerekka kan ha vært én av årsakene til at det nye alfabetet slo så raskt gjennom. Men hovedårsaken var sikkert at det nye alfabetet fikk større *prestisje* i de toneangivende kretsene i samfunnet. Runene kunne lett bli assosiert med alt som var gammel-dags og hedensk.

Likevel fortsatte runene en skyggetilværelse i folkedypet i hundrevis av år etter at det nye alfabetet var blitt kjent. Runene kunne ristes med redskaper som alminnelige folk hadde tilgjengelige hele tida – kniv og en liten trepinne. Og det var først og fremst til kortere notiser på trepinner runene ble brukt. Hvor mye runene faktisk ble brukt i mellomalderen – lenge etter at det nye alfabetet var blitt kjent – har en fått solide vitnesbyrd om i de seinere åra gjennom utgravninger på Bryggen i Bergen. Her har en funnet ikke mindre enn 600 innskrifter, vesentlig på tre og bein. Innholdet spenner fra kjærlighets-erklæringer til merkelapper på pakker som skulle sendes.

Ny religion – nytt skriftsystem

I løpet av 1000-tallet ble kristendommen innført i de nordiske landa – i alle fall offisielt. Svenskene var de som holdt lengst stand mot den nye religionen – ennå på 1070-tallet foregikk det svære blotfester ved hovet i Uppsala.

Latinsk alfabet

Med kristendommen fikk vi ikke bare en ny religion, men også en ny skrift. Det nye latinske alfabetet var mer tidsmessig – de runde latinske bokstavene egnert seg langt bedre til skriving med fjærpenne og blekk på kalveskinn, som nå ble det vanlige skrivematerialet.

Norge fikk kristendommen hovedsakelig fra England, noe som fikk mye å si for skriftspråket her i landet. I England hadde de nemlig alt i mange hundre år brukt det latinske alfabetet i skrifter på sitt gammelengelske språk. Nordmennene var raske til å følge eksempelet og begynte å skrive norrønt, *morsmålet*, med latinske bokstaver.

Morsmål

Danmark og Sverige fikk derimot kristendommen fra Tyskland, og der brukte kirken ikke morsmålet i skrift, men latin. Derfor skrev folk stort sett *latin* med det nye alfabetet i Danmark og Sverige.

I Norge begynte folk altså å skrive på morsmålet med latinske bokstaver en god del tidligere enn i Danmark og Sverige. For en gangs skyld var vi altså først ute. Og aller først ute var ei gruppe norske utvandrere fra 900-tallet – islendingene. De ble etter hvert de aller flitigste morsmålsskribentene.

Skriveskoler

Fordi det nye alfabetet kom sammen med den nye religionen, var skrivekunsten til å begynne med nært knyttet til kirken. Ved klostre og bispeseter vokste det snart fram egne *skriveskoler*, der *munker* og *prester* fikk opplæring i skrivekunsten. På 1200-tallet ble også deler av selve Bibelen oversatt.

På den verdslige sida hadde en naturligvis bruk for å skrive om helt andre ting. De gamle *lovene* hadde før bare eksistert i muntlig overlevering, noe som unektelig åpnet for temmelig vilkårlige lov-endringer. Nå ble lovene nedskrevet. Men både skrive- og leseferdighet var i hele mellomalderen forbeholdt en liten krets av geistlige og verdslige storfolk. De brede lag av folket kunne verken lese eller skrive – det måtte da eventuelt være med runer.

Håkon den gode (920–960) tvinges til blotting. Kongen ville innføre kristendommen, men bøndene holdt fast ved Odin og Tor. Maleri av P. N. Arbo, 1860.

Det er neppe noen overdrivelse å kalle overgangen til det latinske alfabetet en *medierevolusjon*. Det er først med den latinske skriften at vi får lengre, sammenhengende tekster på norrønt mål som gir oss et mer fullstendig bilde av hvordan språket har vært.

Tida før 1050 kan vi kalle *førlitterær norrøn tid*, og perioden etter 1050 *litterær norrøn tid*. Det er nemlig først etter at kristendommen har vunnet innpass i løpet av 1000-tallet at det vokser fram en virkelig litteratur på morsmålet her i landet – og ikke minst på Island.

Førlitterær tid
Litterær tid

Hvor lett gikk det å skifte fra kniv til fjærpenne? Halve klassen agiterer for det latinske alfabetet og den nye, effektive skrivekunsten de har lært i utlandet. Den andre halvparten er skeptisk til alfabetet fordi det krever spesielt utstyr – og ny skrivekunnskap. Forbered agitasjonsinnlegg, og diskuter i klassen.

Oppgave 36

Den nordiske språkenheten sprekker

I løpet av den norrøne perioden ble språket mindre ensartet innenfor det nordiske språkområdet. På 900-tallet viste det seg språkendringer i Danmark, som etter hvert bredde seg oppover gjennom Sverige. Den viktigste av forandringene var at de gamle fellesnordiske diftongene *ei*, *au* og *øy* ble redusert – *monoftongert* – til *e* og *ø* i dansk og svensk. Denne forskjellen ser vi den dag i dag:

Monoftongering

nynorsk	bokmål	dansk	svensk
bein	bein/ben	ben	ben
laus	laus/løs	løs	lös
løyse/løysa	løyse/løse	løse	lösa

Nynorsk har beholdt de gamle diftongene, på bokmål kan en også bruke de danske formene – dansk ble i mange hundreår skriftspråk også her i landet.

En annen forskjell utviklet seg i pronomenet for første person entall, på urnordisk *ek* eller *eka*. I den norrøne perioden hette det *ek* i det norske området, mens dansk etter hvert fikk *formen* *jek* og svensk *jak*. Vi kaller dette fenomenet *brytning*. Det er opphavet til forskjellen mellom nynorsk *eg* på den ene sida og dansk *jeg* og svensk *jag* på den andre. Også i en del andre ord fikk dansk og svensk en *j*: *stjæle/stjåla*, *tjene/tjäna*, mot nynorsk *stele/stela*, *teneltena*. Dialektforskjellene var ikke så store at de hindret forståelsen. Likevel var de nok såpass tydelige at folk kunne høre hvor i Norden en person kom fra.

Brytning

Dialektforskjeller

På 1100–1200-tallet dukket de første *norske* dialektforskjellene opp. På Østlandet begynte en for eksempel å skrive «kastæ» og «vita» i infinitiv i stedet for *kasta* og *vita*, som på norrønt. De østnorske infinitivformene på *-æ* og *-a* er eksempel på det vi kaller kløyvd infinitiv, som er et viktig skillemerke mellom østnorske og vestnorske dialekter den dag i dag. Den tjukke *l*-en vi finner i ord som *stol* og *bord*, begynte antakelig også å gjøre seg gjeldende på Østlandet og i Trøndelag alt på 1200-tallet. Vi kan også gå ut fra at tonefallet var ulikt i ulike landsdeler, men det ser vi ikke i skrift.

Språket i alle norrøne håndskrifter er nokså likt. Vi kan selvfølgelig lure på om skriftspråket virkelig gjenspeiler talemålet til dem som skrev, eller om de skrev såpass likt fordi de hadde lært å skrive på én bestemt måte. I alle fall eksisterte det ikke noen offisiell norm som alle måtte følge.

Antakelig «lyttet» folk seg fram til hvordan de skulle stave orda – selv de få som kunne skrive, hadde sikkert ikke lest så mye før de satte seg til med fjærpenne. Og de som skrev aller mest «etter gehøret», var sikkert de som hadde minst leseerfaring – for eksempel de få bøndene som hadde lært skrivekunsten.

Skriftradisjon

Etter hvert utviklet det seg en *skriftradisjon* ved de ulike skrivekolene. På slutten av 1100-tallet var *Nidaros* alt blitt et sentrum for kirke og kongemakt. Det utviklet seg derfor et *gammeltrøndersk*

skriftspråk med en viss prestisje. Etter 1200 ble Bjørgvin (Bergen) den viktigste kongebyen, og dermed fikk skriftspråket *vestlandske* innslag. Omkring år 1300 ble Oslo kongeby og gav språket et islett av *sørøstlandsk*. Det holdt altså på å utvikle seg et skriftlig *riksspråk* her i landet, med innslag både fra Trøndelag, Vestlandet og Østlandet.

Riksspråk

Derimot er det uvisst om det også fantes folk som *snakket* dette «riksmålet». Hvis et slikt muntlig fellesspråk har eksistert, har det nok helst vært brukt for eksempel ved kongens hird. I et berømt skrift fra denne tida, *Kongespeilet*, står det blant annet at en skal tale «høvisk» med kongen. Betyr det at en ikke skulle snakke «dialekt»? Muligens, men det kan like godt bety at en ikke skulle være «grov i kjeften» når en snakket med kongen.

Tegn et oversiktskart over Norden, og marker de dialektforskjellene en antar eksisterte – eller oppstod – i denne perioden (700–1350).

Oppgave 37

Eksport og import – av ord

Norske og danske vikingerobringere i England gjorde at engelsk og nordisk språk levde *side om side* i store deler av de britiske øyene. Derfor kan vi den dag i dag finne hundrevis av ord i engelsk som *kommer fra norrønt*.

norrønt	engelsk	norrønt	engelsk
<i>substantiv</i>		<i>adjektiv</i>	
baggi	bag	flatr	flat
burðr	birth	illr	ill
drit	dirt	lauss	loose
egg	egg	lágr	low
félagi	fellow	rotinn	rotten
kið	kid	þétrr	tight
leggr	leg	veikr	weak
sæti	seat	<i>verb</i>	
systir	sister	kalla	call
skil	skill	deyja	die
skinn	skin	geta	get
skyrtá	skirt	gefa	give
ský	sky	lyfta	lift
steik	steak	reisa	raise
vanta	want	taka	take
vindauga	window		

Overraskende er det kanskje å finne et ord som *bag* i denne lista – dette er et ord som vi i dag regner for *engelsk* lånord i norsk. Men noen ord har vært lånt *to* ganger – først fra nordisk til engelsk, og deretter tilbake igjen: Det norrøne ordet *baggi* betydde «sekk» og ble lånt av

engelskmennene. Den norrøne formen døde ut, og vi fikk ordet tilbake – nå med «lånt» uttale.

Hvor dyptgripende den nordiske innflytelsen var, ser vi i det at til og med pronomener og hjelpeverb ble lånt. Vanligvis bruker lån mellom språk å begrense seg til substantiv, adjektiv og vanlige verb. Før vikingtida sa engelskmennene *hie sindon* når de mente *de er*. I moderne engelsk *they are* kommer både pronomenet og verbforma fra nordisk: *þeir eru*.

Med vikingene fulgte det en strøm av nordiske ord inn i andre språk, først og fremst engelsk. Etter vikingtida snudde imidlertid strømmen. Kristne misjonærer fra England og Tyskland brukte sine språk for å spre den nye religionen i Skandinavia. Med de nye kristne ideene og begrepene fulgte det også mange nye ord.

Mange av orda og begrepene kom egentlig fra nytestamentets språk, gresk. Men de vandret ofte veien gjennom latin og de engelske og tyske misjonærenes morsmål før de kom til nordisk. I noen tilfeller fikk et gammelt ord en ny, kristen betydning: Ordet *jul*, som opprinnelig var navnet på et hedensk midtvintersblot, ble overført på den kristne festen til minne om Jesu fødsel. På 1200-tallet fikk de nordiske språka et nytt tilskudd av lånord, denne gangen fra den franske og tyske ridderkulturen.

På høyre side ser du hvor noen av de nye orda kom fra.

Aslak Bolt (død ca. 1450) var både erkebiskop og boksamler. Her et bilde av hans private bibel.

kristne ord

gresk	latin	engelsk	norrønt	bokmål
khristianos	christianus	christian	kristinn	kristen
kurikon		church	kirkja	kirke
presbuteros	presbyter	priest	prestr	prest
prophetes	propheta	prophet	prófeti	profet
monakhos	monachus	monk	munkr	munk
	nonna	nun	nunna	nonne
	missa	mass	messa	messe
	clocca	clock	klukka	klokke
	offerre	offer	offra	ofre
angelos	angelus	angel	engill	engel
diabolos	diabolus	devil	djöfull	djevel

ridderord

fransk	tysk	norrønt	bokmål
	herro	herra	herre
	fruwe	frúa	frue
	jonkfruwe	jungfrú	jomfru
	greve	greifi	greve
	hövisch	höverskr	høvisk
baron		barún	baron
cher		kærr	kjær

Oppsummering

- 1 Når var norrøn tid? Hvordan kan du avgrense perioden mot periodene før og etter?
- 2 Hvor stort var det norrøne språkområdet? Hvilke tekster har vi fra norrøn tid? Når ble de nedskrevet, og med hvilket alfabet? Er tekstene norske eller islandske?
- 3 Hva gikk forenklinga av runerekka ut på? Når ble den forenklet? Når omtrent ble det latinske alfabetet tatt i bruk? Hvordan kom det til Norge? Hva skjedde med runene?

4 Hva er monoftongering og brytning? Hvilken sammenheng er det mellom disse fenomenene og oppsplittinga av den nordiske språkenheten? Når viser de første norske dialektforskjellene seg?

5 Hvor gamle er de eldste, bevarte håndskriftene fra vårt språkområde? Kjenner du et verk som sikkert er skrevet i Norge, av nordmenn?

6 Hva slags nye ord kom inn i norsk på denne tida? Nevn noen eksempler på at det engelske språket ble påvirket av norrønt.

Den tid rådde Eirik jarl Hákonsson og Svein, bror hans, for Norge. Eirik jarl hadde da tilhold på Lade, på farsgården sin, og var en mektig høvding. Skule Torsteinsson var da med jarlen, han var hirdmannen hans og godt ansett.

Det er sagt at Gunnlaug og Audun Festargram gikk inn til Lade med tolv menn. Gunnlaug var slik kledd at han hadde på seg grå kappe og hvite strømpebukser. Han hadde en svull på foten, nede på rista, og det veltet blod og materie ut av den når han gikk. Og slik kledd gikk han og Audun fram for jarlen og hilste han vel.

Jarlen kjente Audun og spurte han om nytt fra Island, og Audun fortalte om det som var hendt. Jarlen spurte Gunnlaug hvem han var, og han fortalte navnet sitt og av hvilken ætt han var. Jarlen sa: «Skule Torsteinsson, hva slags mann er dette på Island?» «Herre,» sa han, «ta godt imot han; han er sønn til en av de beste menn på Island, Illuge Svarte på Gilsbakke, og dessuten min fostbror.» Jarlen sa: «Hva er det med foten din, islending?» «Det er en svull på den,» sa han. «Og likevel gikk du uten å halte?» Gunnlaug svarte: «Ikke skal en gå halt så lenge begge føttene er jamlange.»

Kasus

Du har kanskje hørt at norrønt språk hadde *kasus*, og at dette ikke finnes lenger på moderne norsk. La oss se på noen litt brutale setninger for å finne ut om dette stemmer:

1 jeg slår deg	3 du slår meg
2 deg slår jeg	4 meg slår du

De to første setningene betyr det samme: Det er jeg-personen som slår. I de to siste setningene er det jeg-personen som får bank. Grunnen til at vi kan være så sikre på det, er *formen* på orda, som vi her har markert med forskjellig farge: De grønne formene, *jeg* og *du*, bruker vi bare når orda er *subjekt* i setningen. Subjektet betegner den personen som utfører handlinga.

De røde formene, *meg* og *deg*, viser derimot at disse orda *ikke* er subjekt. I setningene over er de *direkte objekt*. Det direkte objektet betegner den som handlingen går ut over. Dette er eksempler på *kasus*. Kasus er altså en slags farge på ordet som viser hvilken *funksjon* ordet har i setningen – om ordet er for eksempel subjekt eller direkte objekt.

La oss nå tenke oss at jeg-personen heter Olav og du-personen Helga og se hvordan setningene blir da:

1 Olav slår Helga	3 Helga slår Olav
2 Helga slår Olav	4 Olav slår Helga

I disse setningene er det hele tida den personen som nevnes *først*, som utfører handlinga. Her tolker vi altså det *første* ordet konsekvent som subjekt og det *siste* som direkte objekt. Vi oppfatter disse setningene annerledes enn setningene med pronomen, fordi navna Olav og Helga ikke har forskjellige «farger» – kasusformer – som kan fortelle oss hvem som er subjekt, og hvem som er direkte objekt.

I moderne norsk er det vanligvis *ordstillinga* som avgjør hva som er subjekt og direkte objekt. Fordi Olav står *først* i setning 1, skjønner vi det er *han* som handler, er subjekt. Når setning 2 begynner med Helga, må det være *hun* som slår. Men på norrønt hadde også *slike* ord,

både egennavn og andre substantiv, ulike farger – kasusformer – som viste hvem som gjorde hva:

1 Óláfr slær Helgu	3 Helga slær Óláf
2 Helgu slær Óláfr	4 Óláf slær Helga

De grønne formene *Óláfr* og *Helga* i setningene 1 og 3 viser at orda er subjekt, mens de røde formene *Óláf* og *Helgu* viser at de ikke kan være subjekt.

Kasusen subjektet står i på norrønt, kaller vi *nominativ*. Det direkte objektet står gjerne i *akkusativ*. Men norrønt hadde enda to kasus, og i visse faste uttrykk har vi bevart rester av dem i dagens norsk: «fra borde», «i drømme» og «i hende» er rester av kasusen *dativ*. På norrønt hette disse uttrykka *frá borði*, *i draumi* og *i hendi*.

S-en i uttrykka «til bords», «til fjells» og «til lands» er rester av kasusen *genitiv*; på norrønt hette det *til borðs*, *til fjalls* og *til lands*.

Grunnen til at orda får ulike endelser, er *preposisjonene* som står foran. Vi sier at *preposisjonene* på norrønt *styrer bestemte kasus*. *Frá* og *i* styrer *dativ* og gir her endelse på *-i*. *Til* styrer *genitiv*, som gir endelsen *-s*. I moderne norsk finnes disse kasusrestene bare i faste uttrykk – det heter for eksempel ikke «fra golve» eller «til golvs». På norrønt styrte derimot *frá* alltid *dativ* og *til* alltid *genitiv*.

Men disse to kasusene ble ikke brukt bare etter preposisjoner. *Dativ* var også kasus for det *indirekte objektet*: «Helga gaf Óláfi bok» = Helga gav ei bok *til* Olav/gav Olav ei bok. Men *dativen* ble dessuten brukt til å uttrykke mye annet, for eksempel det *redskapet* som en handling ble utført med: «Óláfr tók sverðit báðum höndum» = Olav tok sverdet *med* begge hender.

Genitiv ble særlig brukt til å uttrykke at en person *eier* et eller annet: «Þat er sverð Óláfs» = det er sverdet *til* Olav. *Genitiv* kan også betegne at noe hører sammen med noe annet: «Þat er þak hússins» = det er taket *på* huset.

«Fra borde» og «til bords» er språklige fossiler i dagens norsk. *Dativ* og *genitiv* er nemlig døde kasus i skriftspråket, de finnes bare i noen få faste uttrykk.

Men i en del dialekter er *dativ* fremdeles en levende kasus. I de indre bygdene på Østlandet sier de eldre for eksempel «kælven *datt* i ælva», men «kælven *låg* i ælven». Det at «ælv» plutselig blir «ælvn» betyr ikke at ordet har skiftet kjønn: *Formen* «ælvn» er *dativ*. På norrønt kunne preposisjonen *i* nemlig styre både *dativ* og *akkusativ* – akkurat som preposisjonen *in* på tysk. I vår tid er *dativbøyningen* i sterk tilbakegang de fleste steder.

Utviklinga bort fra kasus er ikke noe særnorsk fenomen – kasus har falt bort i mange andre europeiske språk. For et par tusen år siden hadde alle indoeuropeiske språk mange kasus – latin hadde for eksempel seks. Også latinske datterspråk som italiensk, fransk og spansk har mistet alt som heter kasus.

Seinere forsvant også kasus i de fleste germanske språka, bortsett fra i tysk, islandsk og færøysk. Derimot har *språka* i Øst-Europa, som polsk, russisk og tsjekkisk, fremdeles like mange kasus som latin.

Nominativ
Akkusativ

Dativ

Genitiv

Vi kan derfor ikke uten videre påstå at det er gammeldags å ha kasus, eller moderne å ikke ha det.

Det norrøne kasussystemet kan fortone seg som en overflødig luksus for oss i dag. Hvorfor kunne en ikke klart seg med bare to forskjellige former – én for subjektet og én for alt annet – slik som vi har det i de personlige pronomenene i dag? Svaret er at det kunne en sikkert gjort, men en gjorde det bare ikke.

La oss ta et eksempel på overflødig luksus i moderne norsk: Hvorfor heter det «steinen», «boka» og «huset» – hvorfor kunne vi ikke like gjerne si «steinen», «boken» og «husen»? På engelsk klarer de seg jo godt med den samme artikkelen ved alle ord: «the stone», «the book», «the house».

For den som kan norsk, er svaret enkelt: Norske substantiv har kort og godt grammatisk kjønn, samme hvor overflødig det måtte være. På tilsvarende måte var det på norrønt: Språket den gangen hadde fire kasus.

Fire kasus er for øvrig langt fra noen verdensrekord – finsk har ikke mindre enn femten! Til gjengjeld har finsk ingen preposisjoner. På en finne virker derfor vår bruk av preposisjoner minst like gåtefull som kasus fortøner seg for oss. Det er heller ikke lett å forklare hvorfor vi i dag sier for eksempel «lengte etter noe», «være glad i noe», «tenke på noe», og så videre. For så vidt kunne det like godt hett «lengte på noe», «tenke for noe» – men det gjør det altså ikke.

Oppgave 44 Hva tror du er grunnen til at det heter «til fots», «til fjells», «til bords» på moderne norsk, men ikke «til bils», «til skaps»?

Oppgave 45 Dersom du kan tysk, kjenner du kanskje regelen for bruk av dativ og akkusativ ved preposisjonen *in*. Hvordan kan denne regelen brukes i eksemplet med «i ælva» og «i ælven»?

Oppgave 46 I den norrøne teksten på side 61 er det brukt fire forskjellige farger. De grønne orda står i **nominativ**, de røde i **akkusativ**, de gule i **dativ** og de blå i **genitiv**.

Hvorfor er de forskjellige kasusene brukt? Gå fram slik: Grønne ord eller uttrykk er enten **subjekt** eller **predikativ**. Røde ord er som regel **direkte objekt** eller **styrt av preposisjon**. Gule ord er gjerne **indirekte objekt** eller **styrt av preposisjon**. Blå ord betegner ofte **eierforhold** eller er **styrt av preposisjon**.

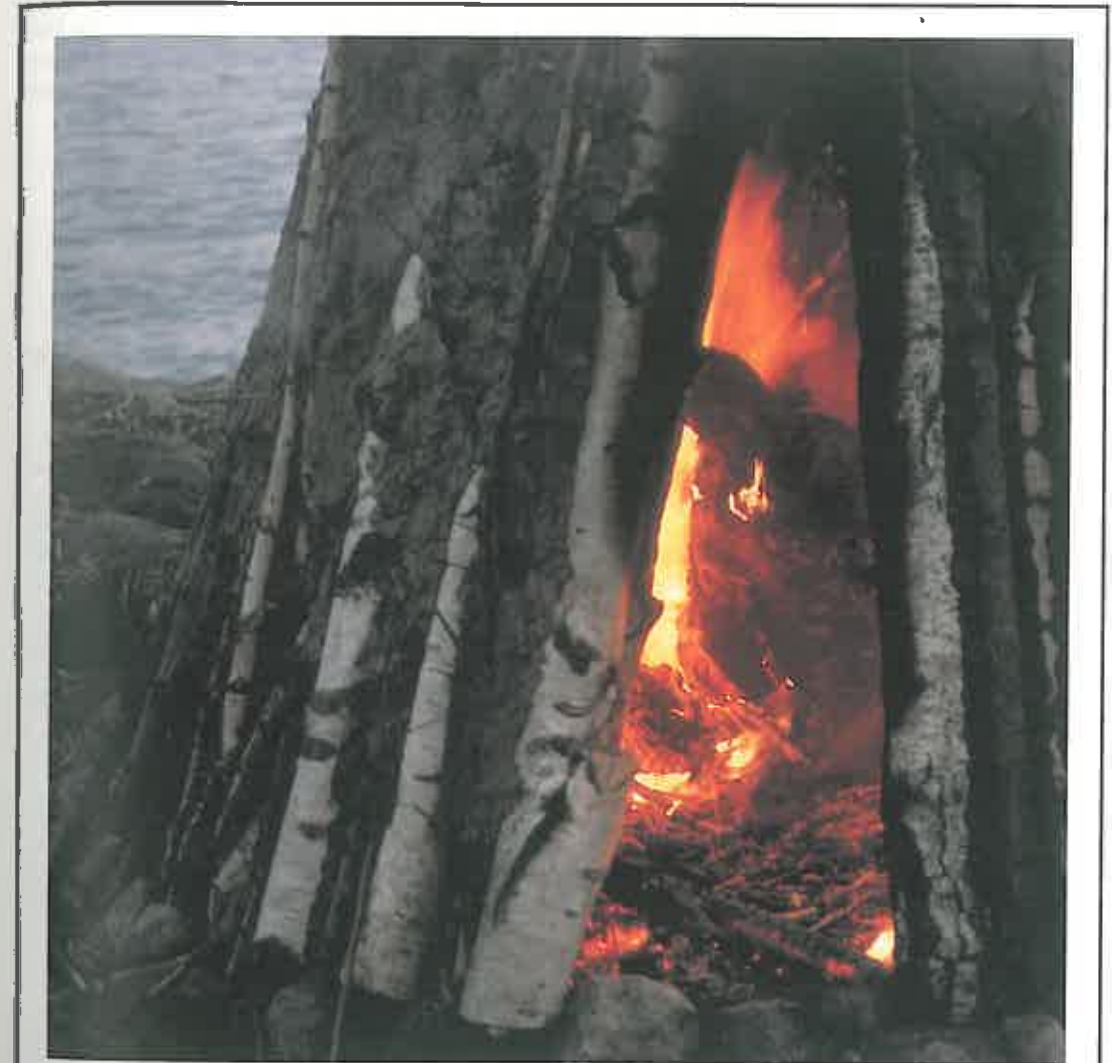
Leksjon 5

Domalde blir ofret

Ynglingesagaen er den første delen av *Heimskringla* og handler om mange sagnkonger fra eldgammel tid. Her skal vi høre om Domalde, som regjerte i Sverige mens det var uår i landet.

Dómaldi tók arf eptir föður sinn, Visbur, ok réð löndum. Á hans dögum gerðisk í Svíþjóð sultr ok seyra. Þá efldu sviar blót stór at Uppsölum. It fyrsta haust blótuðu þeir yxnum, ok batnaði ekki árferð at heldr. En annat haust hófu þeir mannblót, en árferð var sòm eða verri. En it þriðja kómu sviar

fjölmennt til Uppsala, þá er blót skyldu vera. Þá áttu höfðingjar ráðagerð sína, ok kom þat ásamt með þeim at hallærit mundi standa af *Dómalda*, konungi þeira, ok þat með, at þeir skyldu honum blóta til árs sér ok veita honum atgöngu ok drepa hann ok rjóða *stalla með blóði hans, ok svá gerðu þeir.

Domalde tok over kongedømmet etter far sin, Visbur, og styrte landet. I hans dager ble det hunger og nød i Svitjod (Sverige). Da stelte svearne (svenskene) til store blot (offerfester) i Uppsala. Den første høsten ofret de okser, men årsveksten ble ikke bedre. Den andre høsten tok de til med menneskeofring, men årsveksten var like ille eller verre. Og den tredje høsten kom

svearne i stort antall til Uppsala da blotet skulle være.

Da rådslo høvdingene, og de ble enige om at uåret måtte skyldes Domalde, kongen deres, og de kom også over ens om at de skulle ofre han for å få god årsvekst og rødfarge alteret med blodet hans, og så gjorde de.

Regionmål

til bygdene ikring. Dermed blir det mindre skilnad innanfor eit større område. På Austlandet er det oslomålet som verkar sterkast inn, og hovudstadsmålet påverkar nok også målet i dei største byane i andre delar av landet. Men i bygdene på Vestlandet eller i Trøndelag har likevel bergensmålet og trondheimsmålet langt meir å seie for talemålsutviklinga enn oslomålet. I staden for mange ulike bygdemål får vi altså ei utvikling mot meir einsarta *regionmål*, ein slags utjamna dialekt som byggjer på talemålet i regionsentret.

Folkeleg bymål

No veit vi at det finst ymse slags talemål i dei større byane – ulike sosiolektar. Av desse er det standardtalemålet som har høgast prestisje. Ein kunne kanskje tenkt seg at det er dette talemålet som vinn fram når bygdedialektane må vike, men det er slett ikkje alltid tilfelle.

La oss sjå på eit par døme: Når folk i bygder på Austlandet legg bort «bondske» verbformer som *braut* og *har brøti*, går dei som regel ikkje over til å seie *brøt* og *har brutt* slik det heiter på vestkanten i Oslo, nei, dei går over til *brøyt* og *har bryti*, som er austkantmål. I det gamle folkemålet i Trondheim heiter det til dømes *å vis*, men *å vætta*. I det yngre folkelege bymålet heiter det *å vis* og *å vit*, og det er *desse* formene som spreier seg til bygdemåla – ikkje «fintrondhjemske» former som *å vise* og *å vite*.

Dette viser at verken skriftmål eller standardtalemål har så mykje å seie for talemålsutviklinga som mange trur, trass i at vi dagleg får den slags språk inn gjennom massemedia. Når folk ikkje let seg påverke meir enn tilfellet er av mediaspråket, heng det truleg saman med at massemedia er *einvegskommunikasjon* – det er svært sjeldan ein får høve til å *samtale* med dei som opptre i radio og fjernsyn. Den delen av språket som blir påverka av massemedia, er nok derfor helst ordtilfanget. For påverknad av bøyingsformer og uttale er personleg kontakt mykje viktigare.

Gruppesolidaritet

På Austlandet er det «folkemålsformene» *brøyt* og *bryti* som breier seg. Årsaka er truleg noko vi kan kalle *språkleg gruppesolidaritet*: Dersom du snakkar for «fint», skil du deg ut frå den sosiale og lokale gruppa du hører heime i. Ein kan gjerne vise med språket kvar ein kjem frå sosialt og geografisk. Derfor ser vi òg at regional talemålsvariasjon i dag er på frammarsj i mange land. I eit Europa der landegrensene stadig får mindre å seie, er det ein tydeleg tendens til at jamvel folk i høgare sosiale lag legg mindre vekt enn før på å snakke «dialektfritt». Å snakke med ein «regional aksent» er no sosialt akseptabelt i dei fleste europeiske land.

Det er derfor liten grunn til å tru at dei norske dialektane kjem til å forsvinne. Men *endre seg* vil dei, akkurat som målet har gjort til alle tider.

Oppgåve 128

Kjenner du døme på talemålsendringar i ditt område som viser at dialektskilnadene er blitt mindre enn før? Kvar kjem dei nye talemålsdraga frå?

Er det ein føremon eller ei ulempe at skilnadene mellom dei ulike bygdemåla blir borte?

Forsvar for knotet

Det oppstår ein ny dialekt i vår tid. Det er for langt kome til at vi kan hindre det. Dialekten heiter blandingsmål eller knot. Men dialektane då, skal vi ikkje halde på dei, så pene som dei er? Ja, for alle elsker dialektar (dei pene dialektane, ikkje dei stygge), og aller mest elsker bokmålsfolk dialektar.

For meg er det same press og tvang anten ein ber meg snakke ein dialekt eller eit normalisert nynorsk. Eg kjenner meg utilpass under presset. Eg veit dessutan at dialektane blir penare og meir verdfulle di eldre og meir dødsmerkte dei blir.

Talemål og dialektar er ikkje det same.

Talemål er blandingsmål. Dialekt er i målstriden alltid det same som museumsmål. Noko som er så fint og ekstra at ein lyt leggje merke til det. Liksom det normaliserte talemål – hjå dei som bruker det heile veka meir eller mindre i embets og målstrids medfør – fortonar det seg som eit stasplagg.

Så la folk knote, og gjer det ikkje vanskelegare for dei! Knot og talemål er det same i Noreg i dag. La det kome fram korleis folk verkeleg snakkar. Så kanskje vi også får høyre kva folk vil ha sagt.

Einar Økland: *Skrivefrukter*, 1974

Kva for syn har forfattaren på dialektar og normalisert nynorsk? Kva meiner du om «forsvar for knotet»?

Oppgåve 129

Dialektar og målmerke

Kor mange dialektar finst det i Noreg? Å svare på det spørsmålet er ikkje lett. For kva skal slags skilnader skal ein krevje for at to ulike former av norsk talemål skal kallast «ulike dialektar»? Dersom det til dømes er nok at nokre få ord er forskjellige, har vi sikkert hundrevis av ulike dialektar. Om ein meiner at språkformene må vere så ulike at folk med den eine dialekten ikkje kan forstå folk som pratar den andre, har vi truleg berre ein einaste dialekt her i landet, pluss samisk, finsk og innvandarmål.

Det finst altså mange moglege svar på spørsmålet. Det ein gjer i praksis, er å dele inn målføra på ulike nivå: Først prøver ein å finne fram til ei grov inndeling, basert på viktige kjenneteikn eller *målmerke*. Så kan ein vidare dele kvar av gruppene i nye undergrupper ved å dra inn fleire kjenneteikn.

Tonefall

Dersom ein spør folk korleis dei kan høre at ein person snakkar «trøndersk», «nordnorsk» eller ein annan dialekt, vil dei som oftast svare at dei hører det på *tonefallet*.

Når vi snakkar, går tonen opp og ned heile tida. Dette legg vi ikkje merke til hos andre som har det same tonefallet som oss. Dersom vi hører personar med eit heilt anna tonefall, seier vi derimot gjerne at dei «syng». Korleis kan dette ha seg?

Spør du austlendingar eller trønderar kven som «syng» mest her i landet, vil dei truleg svare nordlendingar og vestlendingar. Spør du nordlendingar eller vestlendingar, vil dei truleg svare austlendingar og trønderar. Dette kan tyde på at tonefallet på Austlandet og i Trøn-

Skin *_so_la* eller *~so_la*
i morgon?

delag har noko sams som skil det frå tonefallet vestafjells og i Nord-Noreg.

No er det ikkje så lett å skildre presist korleis tonefallet artar seg. Språkfolk har likevel prøvd å fange inn dette lite handgripelege fenomenet. Stikkorda her er trykk og tone.

Trykk

Trykk har å gjere med det vi oppfattar som styrken på lyden. Lett eller tungt trykk dreiar seg altså om det vi kjenner frå musikken som tunge og lette taktdelar. I valsetakt har vi til dømes først ei tung staving og deretter to lette: TAM-ta-ta. Det same har vi i ord som HEST-a-ne og DANS-a-nde.

Tone

Ein låg eller høg tone er derimot å samanlikne med lyden som kjem når ein slår langt til venstre eller til høgre på tangentane på eit piano.

Lågtone

I eit tostavingsord som *sola* ligg trykket på den første stavinga *so-*. Vi kallar derfor stavinga *so-* trykktunge, medan stavinga *-la* er trykklette. I austlandsk og trøndersk har den trykktunge stavinga lågare tone enn den trykklette. Desse målføra har lågtone: *_so_la*. I vestlandsk og nordnorsk er det omvendt – der har den trykktunge stavinga høgare tone enn den trykklette. Vi seier derfor at desse målføra har høgtoner: *~so_la*. Det er altså tonen – kva for «tangent» vi bruker på den trykktunge stavinga – som avgjer om målføret har høgtoner eller lågtone.

Høgtoner

Dersom vi går utanfor vårt eige land, viser det seg at høgtoner er det vanlege i dei fleste språk. Sett i eit vidare perspektiv er det altså lågtonen som er avvikande – same kor «normal» han enn måtte kjennast for austlendingar og trønderar.

I dei fleste ord legg alle nordmenn trykket på den same stavinga – til dømes seier alle KJØ-pe med trykket på den første stavinga og be-TA-le med trykket på den andre. I ordet *billett* ligg derimot ikkje trykket på den same stavinga i heile landet: I dialektane på Austlandet og i Trøndelag seier dei BIL-lett med trykket på den første, medan nord-

og vestlendingar seier bil-LETT med trykket på den siste. Denne skilnaden finn vi i svært mange ord, til dømes i *stasjon*, *kontor*, *direktør* og *parafin*, der trykket ligg på den første stavinga i austlandske og trønderske dialektar, og på ei seinare staving i Nord-Noreg og på Vestlandet.

Desse tilfella galdt framandord. Men desse trykkskilnadene finn vi ikkje berre i framandord. I ordgrupper med verb + adverb som *gå inn*, *ta opp*, *slå ned*, *sende ut* og *kjøre fram* finn vi eit liknande forhold: Austlendingar og trønderar legg trykket på verbet, medan folk i Nord-Noreg og på Vestlandet legg trykket på adverbet. Vi finn altså det same geografiske mønsteret som ved tonefallet: Nord-Noreg og Vestlandet går saman mot Austlandet og Trøndelag.

I målprøvene lenger bak i boka er trykket markert med eit teikn føre den trykktunge stavinga: *'billett* (austlandsk og trøndersk) eller *bil''lett* (nordnorsk og vestlandsk). I grupper av verb pluss adverb er trykket markert slik: *'gå-inn* (austlandsk og trøndersk) eller *gå 'inn* (nordnorsk og vestlandsk).

Hør etter korleis tonefallet er når du sjølv uttalar ord som *bilen*, *boka*, *huset*. Kva for ei av stavingane i ordet har den høgaste tonen? Har du høgtoner eller lågtone?

Oppgave 130

Legg merke til kvar du sjølv legg trykket i desse orda og ordgruppene: *sjåfør*, *trafikk*, *kultur*, *kontant*, *få til*, *gå ut*, *ta på*, *bli med*. Legg du trykket på den same stavinga i alle døma? Dersom du ikkje gjer det, kva kan grunnen vere? Legg alle i klassa trykket på den same stavinga?

Oppgave 131

Ein kan ofte plassere folk ut frå dialekten deira – utan å ha lese om dialektskilnader. Arbeid i grupper, og sett opp ei liste over kjenneteikn. Oppsummer kjenneteikna etterpå. Kva er dei viktigaste kjenneteikna? Ordtilfanget – eller noko anna?

Oppgave 132

Tjukk l

Alle nordmenn uttalar eit ord som *smal* på nokolunde den same måten – i alle fall er den siste lyden i ordet ein *l* hos alle. Derimot er det stor skilnad på korleis folk uttalar ord som *dal* og *hard* i ulike dialektar: På Austlandet og i Trøndelag har ein sist i slike ord ein *tjukk l*, medan nordlendingar og vestlendingar uttalar *dal* slik at ordet rimar på *smal*, og ordet *hard* slik at det læt akkurat som *har* (presens av *å ha*).

Utbreiinga av *tjukk l* følger altså det same mønsteret som vi har sett før: Austlandet og Trøndelag har *tjukk l*, medan Nord-Noreg og Vestlandet ikkje har det. Som kart 1 på neste side viser, finn vi dessutan *tjukk l* eit godt stykke opp i Nordland – til og med Salten. Kartet viser også at i utkantane av området for *tjukk l* finn vi han berre i ord der han kjem av gammal *l*, og ikkje ord med gammal *rð*. I utkantområda heiter det altså *soł* og *dał*, men *bor* og *gar* (= *bord*, *gard*). (Sjå oversyn over uttalemarkeringane på side 172.)

Den tjukke *l*-en er ein lyd som folk i andre landsdelar oftast har store problem med å få til. Det er heller ikkje så rart, for det er litt av ein tungegymnastikk som må til for å lage lyden: Tunga må først bøyst bakover i munnen, før ho rettar seg ut att. Å bøye bakover kallar vi med eit framandord å *retroflektare*, og den tjukke *l*-en kan vi derfor kalle ein *retrofleks* lyd.

Austlendingar og trønderar har altså ein «ekstra» *l*-lyd, nemleg den tjukke *l*-en. I ord der denne lyden finst i austlandsk og trøndersk, har vestlendingar og dei fleste nordlendingar dels tynn *l*, dels har dei *r*-lyd.

Tjukk *l* svarar dels til ord vi skriv med *l*, som *sol*, *blod* og *folk*, dels til ord vi skriv med *rd*, som *bord*, *ord* og *gjerde*. Grunnen er at skriftmålet byggjer på uttaleformer som ikkje lenger finst i norsk. I norrøn tid uttala dei nemleg slike ord som vi i dag skriv med *rd*, som *r* + *ð*. Lyden *ð* er den same som *th*-lyden i engelsk *this* – altså til dømes *bord*, *ord*. Ord vi skriv med *l*, blei uttala med *l* også den gongen.

Ord med gammal *rd* har altså utvikla seg på to ulike måtar: På Austlandet og i Trøndelag har dei fått tjukk *l*, slik at norrønt *gard* og *dal* begge endar på tjukk *l* og blir rimord. I Nord-Noreg og på Vestlandet er det derimot norrønt *rd* og *r* som blir like, slik at *gard* og *bar* (preteritum av *bera*) blir rimord.

Eit ord som *smal* har ikkje tjukk *l* nokon stad i landet. Dette ordet blei lånt inn i norsk frå nedertysk *etter* at ord som *dal* alt hadde fått tjukk *l* i nokre av dialektane.

Andre retroflekslydar

I det same området som har tjukk *l*, blir også samband av tjukk *l* + framtungelydar uttala annleis enn der dei ikkje har tjukk *l*. Framtungelydar vil seie lydar som vi uttalar med den fremre delen av tunga opp mot munntaket, altså *t*, *d*, *n* og *s*.

Dersom vi tek adjektivet *gul* i ein dialekt med tjukk *l* (*gul*) og legg til ein *t* (*gult*), blir ikkje resultatet *gult*, men *guṭ*. Dersom vi tek substantivet *gard* (uttala *gat*) og legg til ein *s* («til gards»), blir det ikkje *gals*, men *gaṣ*. Teikna *ṭ* og *ṣ* står for éin lyd, som er eit samansmeltingsprodukt av *l* + *t* eller *s*. Denne lyden kallar vi ein *retrofleks t* eller *s*.

Det er berre *tjukk l* saman med ein framtungelyd som gir *retrofleks*. Dette heng saman med at den tjukke *l*-en sjølv er ein «bakoverbøygd» lyd. Adjektivet *smal*, som har tynn *l* over alt i landet, heiter derfor *smalt* i inkjekjønn, aldri *smat* – det er eit anna ord som kan uttalast slik: *smart*!

Ordet *smart* uttala *smat* – med retrofleks til slutt – viser at desse lydane også kan ha eit anna opphav enn tjukk *l* + framtungelyd, *r* + framtungelyd. Det same ser vi enda klarare i døme som *sur* og *ver* (substantiv), som heiter *suṭ* (= *surt*) og *væṣ* (= til *vers*) der dei har retrofleksar. Ord som *gult* og *surt* blir dermed rimord i desse dialektane (*gul* og *suṭ*).

Retrofleksane har stort sett den same utbreiinga som tjukk *l* i Sør-Noreg. Kart 1 viser at retrofleksar ved *r* finst i heile Nord-Noreg. Nord for tjukk *l*-området – altså i Troms og Finnmark – heiter det derfor til dømes *gult*, men *suṭ*.

Kart 1
tjukk *l*, retrofleksar,
skarre-*r*
■ *dal*, *suṭ*
□ *dal*, *suṭ*
■ alle: *bRus*
■ eldre: *brus*,
yngre: *bRus*

Tjukk *l* og retrofleksar finst ikkje berre i Noreg – vi finn desse lydane også i ein stor del av Sverige. Derimot finst dei ikkje andre stader i Europa, men pussig nok i mange indiske språk. Pakistanske innvandrarak har derfor mindre problem enn vestlendingar med å uttale ein skikkeleg austnorsk tjukk *l*.

Kva slags *l*-lyd bruker du i desse orda: *sil*, *syl*, *sol*, *sal*, *dal*, *fæl*, *del*, *mål*, *bål*, *land*, *klo*, *folk*, *voll*, *Ole*, *Ola*? Dersom du bruker tjukk *l* i nokre av orda, kan du sjå noko system i bruken av tjukk og tynn *l*? Har alle i klassa same systemet?

Oppgåve 133

Sjå på dagsrevyen ein kveld. Kor mange av dei som talar, har tjukk *l*? Kor mange har tynn *l*? Kan du ut frå dette finne ut kva for kant av landet personane kjem frå?

Oppgåve 134

Kor mange lydar er det i desse orda når du uttalar dei: *fart*, *verdi*, *verdig*, *ferdig*, *tårn*, *kors*? Korleis uttalar du orda *hesje* og *herse*? Dersom du uttalar dei ulikt, kva er i så fall skilnaden mellom dei? Kan du «forklare» stavefeil som *fært* (= *fælt*) og *krerse* (= *krasje*)?

Oppgåve 135

Kan du forklare retrofleksane i desse setningane, slik ein austlending eller trønder ville uttala dei: «Ha dette bofe allti væṭṭ guṭ?» – «Nei, før va de svatṭ, men nå æ de nymat.» («Har dette bordet alltid vært gult? Nei, før var det svart, men nå er det nymalt.»)

Oppgåve 136

Skarre-r

Dei fleste nordmenn uttalar *r* ved å la tungespissen slå mot gommene i overmunnen. Denne uttalen kallar vi derfor *tungespiss-r* eller *rulle-r*. På Sørlandet og Sørvestlandet uttalar dei derimot *r*-en på ein annan måte. Her er det ikkje tungespissen som blir lyfta opp, men den bakre delen av tunga. Denne lyden kallar vi derfor *baktunge-r* eller *skarre-r*.

Skarre-*r*-en har truleg oppstått i Paris ein gong på seksten- eller syttenhundretalet – før den tid fanst det nok ikkje anna enn tungespiss-*r* i Europa. På denne måten skil skarre-*r*-en seg frå andre norske målmerke, som sikkert har eksistert i målføra i over eit halvt tusenår.

Her i Skandinavia dukka denne *r*-en truleg først opp i storbyen København sist på syttenhundretalet. Som vi ser av kart 1, breier skarre-*r*-en seg framleis, særleg på Vestlandet. Trass i dette er det lite truleg at skarringa nokon gong vil spreie seg til heile landet. Når vi ser på den framgangen skarre-*r*-en har hatt til no, legg vi merke til at han aldri går inn på det området som har retrofleksar. Jamvel om skarre-*r*-en elles i Europa gjerne først dukkar opp i store byar, har han heller aldri fått fotfeste i ein einaste by der dei har retroflekslydar.

Det kan altså sjå ut som om retrofleksar verkar som ein «vaksine» mot skarre-*r*. Med andre ord: Dersom *surt* blir uttala *suṭ* i ein dialekt,